CONSIDERAȚII ASUPRA TEHNICII AGRICOLE DIN BIHOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. SISTEMELE DE AGRICULTURĂ

de
BARBU ȘTEFĂNESCU

Studierii sistemelor de agricultură („agricole“, „de cultură“) li s-a acordat în literatura de specialitate referitoare la etapele dezvoltării istorice a agriculturii românești, un spațiu sporit în ultimul timp, conform de altfel, importanței lor în toate etapele drumului parcurs de această ramură economică, de la „revoluția neolitică“ pînă la agricultura modernă a zilelor noastre; sistemele de agricultură constituie prin însăși succesiunea lor dovezi peremptorii ale devenirii agricole.

Ca și în cercetarea altor domenii ale civilizației populare însă, în studierea tehnicilor agricole ne izbim de un serios impediment în legătură cu lipsa a ceea ce literatura de specialitate etnografică numește „limbaj controlat“, cu lipsa unei clarificări și unificări terminologice. Un exemplu în acest sens ni-l oferă chiar studiul sistemelor de agricultură[1], care s-a bucurat cu largheţe de atenția istoricilor, etnografilor, sociologilor, geografilor, agronomilor. Cercetarea sistemelor de cultură se complică prin lipsa de consens în ceea ce privește distribuirea lor în timp și spațiu în cadrul civilizației agrare românești, în absența unei informații cît de cît complete și sistematice, cu referire la diferitele epoci istorice, circumscrise diverselor regiuni ale țării.

De aceea considerăm necesar, ca înainte de a aborda tema propriu-zisă a lucrării noastre, să punem în discuție cîțiva dintre termenii de bază ai problematicii sistemelor de agricultură, nu cu intenția de a impune o anumită terminologie, ci pentru a preciza sensurile pe care le dăm termenilor utilizați în paginile următoare.

Termenul de *sistem de agricultură,* echivalat celor de *sistem de cultură, sistem agricol, sistem de cultivare, sistem de exploatare agricolă,* este utilizat în știința românească încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, mai ales de către economiști și agronomi, între care amintim

[1] Gheorghe Iordache, *Ponderea sistemelor românești de agricultură în diferite epoci istorice,* în *Studii și comunicări de istorie a civilizației populare din România,* vol. I, Sibiu, 1981, p. 65.

numele lui P. S. Aurelian[2]. Într-un sens apropiat celui care s-a încetăţenit astăzi îl găsim utilizat în perioada interbelică, în scrieri cu caracter agronomic[3]. În ultimele decenii a găsit ecouîn rîndurile specialiştilor din domenii diverse: etnografi, istorici, sociologi, reprezentanţi ai ştiinţelor agricole propriu-zise. Dintre etnografi îl folosesc consecvent în scrierile lor reprezentanţii şcolii clujene de etnografie: Romulus Vuia[4], Valer Bută[5], Ioan Toşa[6], cărora li se adaugă alţi cercetători de prestigiu ai agriculturii tradiţionale româneşti: Ion Vlăduţiu[7], Nicolae Dunăre[8], Georgeta Moraru[9] etc.; în scrierile cu caracter istoric termenul este utilizat în tratatul *Istoria României*[10], în unele din studiile academicianului David Prodan[11], în lucrări purtînd semnătura lui E. Lazea[12] şi Gheorghe Iordache, ultimul autor al unui recent studiu interdisciplinar consacrat acestei probleme[13] etc.; termenul este utilizat de asemenea de către agronomii contemporani, între care amintim pe Eugen Sănduleac[14]. Unii dintre autorii citaţi au încercat definiri conceptuale. Astfel, Eugen Sănduleac consideră sistemul agricol ca fiind „totalitatea măsurilor tehnologice, ca şi activităţile organizatorico-economice, aplicate într-o anumită epocă istorică, potrivit condiţiilor naturale, în scopul obţinerii unor producţii vegetale şi animale tot mai mari"[15]. Reluată „prin prisma specificului cercetărilor etnologice" de către Georgeta Moraru, definirea termenului ar fi următoarea: „totalitatea mijloacelor de muncă şi a tehnicilor procesului de

[2] P. S. Aurelian, *Terra nostra. Schiţe economice asupra României*, Bucureşti, 1880, p. 111—116.

[3] Ioan Luca Ciomac, *Despre stările agrare din Transilvania sub regimul maghiar*, Bucureşti, 1931, p. 44; C. Filipescu (sub direcţia), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. I, Bucureşti, 1937, p. 334—335; vol. V, Bucureşti, 1943, p. 491—495.

[4] Romulus Vuia, *Studii de etnografie şi folclor*, vol. II, Editura Minerva, Bucureşti, 1980, p. 133—136.

[5] Valeriu Butură, *Sisteme de cultură în Munţii Apuseni*, în *Apulum*, VIII, Alba Iulia, 1971 (în continuare: V. Butură, *Sisteme de cultură*...), p. 509—524; Idem, *Etnografia poporului român*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1978, p. 135.

[6] Ioan Toşa, *Contribuţii etnografice la studiul sistemelor de agricultură transilvăneană*, în *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei pe anii 1974—1975*, Cluj-Napoca, 1975, p. 105—120.

[7] Ioan Vlăduţiu, *Etnografia românească*, Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1973, p. 200.

[8] Nicolae Dunăre (sub redacţia), *Ţara Bîrsei*, vol. I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1972 (în continuare: N. Dunăre, *Ţara Bîrsei*), p. 110—111.

[9] Georgeta Moraru, *Probleme preliminare ale clasificării în etnologia agrară, II*, în *Atlasul etnografic al României. Buletin*, 1980, p. 166—167.

[10] *Istoria României*, vol. II, Editura Academiei Republicii Populare Române, f.a., p. 224.

[11] David Prodan, *Domeniul cetăţii Ciceu la 1553*, în *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, VIII, 1965 (în continuare: *A.I.I.C.*), p. 78—79.

[12] E. Lazea, *Agricultura în Transilvania în secolul al XIV-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, an. XVII, 1964, nr. 2, p. 260—262.

[13] Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 65—74.

[14] Eugen Sănduleac, *Compendiul istoriei „sistemelor agricole" din România*, în *Terra nostra*, II, 1971, p. 179—180.

[15] *Ibidem*, p. 179—180.

producție agrar, aplicate potrivit condițiilor naturale și a formei de organizare socială caracteristică comunităților agrare într-o anumită perioadă istorică"[16]. În mare această definiție este acceptată și de către I. Toșa, care înțelege prin sistemul de cultură „totalitatea măsurilor agrotehnice de utilizare a pămîntului în raport cu condițiile și cerințele economice"[17].

Toate cele trei definiții prezentate identifică în cadrul sistemului de cultură un subsistem tehnic, alături de alte subsisteme — organizatoric, social, juridic etc. În mod firesc subsistemul tehnic reprezintă partea cea mai importantă a sistemului de cultură. Acest subsistem cuprinde suma tehnicilor agricole: tehnici de obținere a terenurilor agricole, tehnici de pregătire a terenului pentru semănat, tehnici de recoltat, tehnici de depozitare etc. În cadrul tehnicilor de pregătire a terenurilor pentru semănat o primă grupă ar fi cea a tehnicilor de refacere a fertilității solului, în cadrul cărora, alături de tehnicile de gunoire, se situează tehnicile de asolament. Constatăm că aceste tehnici de asolament au de multe ori aceleași denumiri cu cele care au fost date sistemelor de cultură: „asolament bienal" — „sistem bienal", „asolament trienal" — „sistem trienal" etc. Trebuie deci să facem deosebirea între *sistemul de cultură* — definit prin una din componentele sale tehnice, tehnica de asolament — și tehnica de la care-și împrumută numele[18]. Există deci un sistem de cultură bienal (cu două cîmpuri) și o tehnică de asolament bienală. Tehnica de asolament presupune: revenirea unei culturi pe aceeași suprafață într-o frecvență de doi ani, realizată de regulă prin împărțirea hotarului comunității în două părți, una cultivată, cealaltă lăsată să se odihnească, cele două cîmpuri rotindu-se anual. Sistemul de cultură cu două cîmpuri presupune în mod normal amintitul subsistem tehnic, compus din tehnica de asolament bienală, gunoitul cu staurul, un anumit tip de arătură, în funcție de condițiile fizico-geografice, o anumită tehnică de recoltare etc. Acestuia i se adaugă subsistemul organizatoric: o strictă organizare a hotarului împărțit prin gardul de țarină, împiedecarea accesului animalelor în țarină prin construirea de porți de țarină, limite temporare precise de oprire și slobozire a țarinii, subsistemul juridic: existența unui adevărat cod de reglementare generale și locale care asigură funcționarea sistemului la nivelul unei localități, al unui grup de localități sau a unei zone, rolul coergitiv al obștii în legătură cu aplicarea așa-zisei „sile a pămîntului" etc. Departe deci de a exista o identitate între cei doi termeni, constatăm existența unor raporturi ierarhice între ei: *asolamentul* se află într-o poziție de subordonare față de *sistemul de agricultură*.

---

[16] Georgeta Moraru, *op. cit.*, p. 166—167.

[17] I. Toșa, *op. cit.*, p. 106.

[18] Diferențieri între termenii de *sistem de agricultură* și *asolament* sînt făcute în literatura de specialitate românească încă din a doua jumătate a secolului trecut (P. S. Aurelian, *op. cit.*, p. 111—112); contribuții importante la definirea celor doi termeni se aduc în perioada dintre cele două războaie mondiale (C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. I, p. 334—335).

În accepțiunea care se dă sistemului de cultură este utilizat și termenul de *tehnică de producție*, de către H. H. Stahl[19] și cel de *tip de agricultură* de către V. Tufescu[20]. Tot cu acest sens este folosit uneori și termenul de *asolament*. Chiar pentru perioada la care ne referim, un bun cunoscător al realităților agriculturii transilvănene utilizează acest termen pentru desemnarea sistemului[21].

Pentru a nu crea confuzii, vom folosi în continuare termenii de *sistem de cultură* și *asolament* cu următoarele sensuri:

— *sistem de cultură* — ansamblul măsurilor de ordin tehnic (tehnici de cultură agricolă, tehnici de creștere a animalelor, tehnici de utilizare complexă a pădurilor etc.), organizatoric, juridic, a raporturilor dintre ramurile economice, stabilite pentru valorificarea spațiului de viață al unei comunități, potrivit condițiilor naturale și cultural-istorice;

— *tehnica de asolament* — tehnica de refacere a fertilității solului care se referă la modalitățile de distribuire în timp și spațiu a culturilor agricole în cadrul hotarului unei comunități, a succesiunii plantelor de cultură pe o suprafață dată în scopul asigurării unei cît mai bune productivități a pămînturilor cultivate.

O altă problemă care se impune a fi lămurită este cea a conținutului noțiunilor de „sistem bienal“, „sistem trienal“, „sistem cu două cîmpuri“ „sistem cu trei cîmpuri“, „sistem cu ogor“[22].

Literatura de specialitate de limbă franceză folosește pentru a desemna sistemele caracteristice Europei pentru o lungă perioadă — din epoca romană pînă în secolul nostru uneori — termenii de „asolament bienal“ și „asolament trienal“[23] cu același sens care se dă termenilor de „sistem bienal“ și „sistem trienal“, „sistem cu două cîmpuri“, „sistem cu trei cîmpuri“[24]. Literatura germană utilizează termenii de „sistem cu două

---

[19] Henri H. Stahl, *Teorii și ipoteze privind sociologia prînduirii tributale*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1980 (în continuare: H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze*...), p. 100.

[20] Victor Tufescu, *Evoluția tipurilor de agricultură din România*, în *Natura, seria geografie-geologie*, an. XVIII, 1966, nr. 6, p. 6—14.

[21] Liviu Botezan, *Producția agricolă din Transilvania în perioada 1785—1820*, în *Terra nostra*, III, 1973 (în continuare: L. Botezan, *Producția agricolă din Transilvania*...), p. 157—186.

[22] Nu ne oprim asupra sistemelor care au precedat din punct de vedere tehnic sistemele în discuție, fiind întrutotul de acord cu concluziile la care ajunge în definirea lor Gh. Iordache în lucrarea amintită; de aceea, utilizăm și terminologia propusă de el: *sistemul defrișărilor și desțelenirilor permanente* și *sistemul alternării regulate „moină“ („țelină“, „pîrloagă“) — cereale*, Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 64—67.

[23] *Histoire générale de techniques*, tome I, *Les origines de la civilisation techniques*, Presse Universitaires de France, Paris, 1962 (în continuare: *Histoire générale de techniques*, tome I); p. 85, 476—477; tome II, *Les premières étapes du machinisme*, Presse Universitaires de France, Paris, 1965 (în continuare: *Histoires générale de techniques*, tome II), p. 147—148, 162—164; tome III: *L'expantion du machinisme*, Presse Universitaires de France, Paris, 1968 (în continuare: *Histoire générale des techniques*, tome III), p. 534, 545, 549—550.

[24] A. Birnie, *Histoire économique de l'Europe, 1760—1932*, Payot, Paris, 1932, p. 33.

cîmpuri“ (Zweifelderwirtschaft) și „sistem cu trei cîmpuri“ (Dreifelferwirtschaft)[25]. Literatura engleză operează, pentru a desemna sistemele de cultură europene tradiționale, cu termenii de „open-field“ (cîmp deschis, se referă la sistemele comunitare cu cîmpuri obligatorii, la particularitatea terenurilor agricole de a fi deschise unele în raport cu altele) și „enclosures“ (îngrădituri, terenuri de folosință individuală, separate unele în raport cu altele, în mod obișnuit prin garduri)[26].

Aceste sisteme presupun, după cum se știe, ca principală caracteristică, împărțirea hotarelor în două, respectiv trei cîmpuri și rotirea acestora în scopul odihnirii succesive a unei părți a hotarului arabil (1/2, respectiv 1/3). Părțile de hotar care se rotesc sînt consemnate în documentele latine medievale adeseori sub numele de „calcaturae“, de unde și denumirea de sisteme calcatoriale ce li se atribuie[27]. Deoarece mulți dintre termenii amintiți mai sus sînt folosiți frecvent și în literatura românească, istorică și etnografică[28], pentru utilizarea lor corectă este necesară stabilirea unor raporturi între conținuturile noțiunilor pe care le exprimă.

Asolamentul bienal este, după cum s-a văzut, o tehnică ce presupune curent alternanța dintre cultură și pîrloagă, într-un ritm de doi ani pe aceeași suprafață de teren, un an de pîrloagă, un an de cultură. *Sistemul de cultură cu două cîmpuri* presupune în mod normal existența tehnicii de asolament bienal dar pe bună dreptate Gheorghe Iordache contestă caracterul „bienal“ sistemului calcatorial cu două cîmpuri, în cadrul căruia rotația cîmpurilor nu se face anual, ci la un număr de doi sau mai mulți ani[29], situație întîlnită astăzi pe scară largă în satele din Pădurenii Hunedoarei[30]. Deci sistemul de agricultură cu două cîmpuri nu se reduce la tehnica de asolament bienală. În același timp se poate constata cu ușurință faptul că asolamentul bienal poate exista și în afara sistemului celor două cîmpuri. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea pe domeniul Aleșdului, pămînturile alodiale în cazul mai multor posesiuni se cultivau tot la doi ani[31]. Evident este o situație specială, stăpînul de pămînt avînd posibilitatea ca în anul în care arabilul cultivat în regie proprie din hotarul unei posesiuni era lăsat să se odihnească, să pună în cultură arabilul altei posesiuni. Posibilitatea utilizării unei astfel de teh-

---

[25] H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze ...*, p. 105—107.

[26] G. M. Travelyan, *Istoria ilustrată a Angliei*, Editura științifică, București, 1975, p. 65, 186.

[27] E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 81; H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze ...*, p. 105—106.

[28] N. Dunăre, *Țara Bîrsei*, p. 110—111; I. Toșa, *op. cit.*, p. 112.

[29] Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 72.

[30] Barbu Ștefănescu, *Considerații asupra nivelului tehnicii agricole din Bihor în secolul al XVIII-lea. Implicații ale introducerii și generalizării culturii porumbului*, în *Crisia*, XIII, Oradea, 1983 (în continuare: Barbu Ștefănescu, *Considerații asupra nivelului ...)*, p. 180.

[31] Ana Ilea, *Conscrierea veniturilor domeniului Aleșd din anul 1779*, în *Aleșd 1904—1979*, Oradea, 1979, p. 135—136.

nici de asolament există, cel puţin teoretic, şi în cadrul satelor care nu au pămînturile împărţite în cîmpuri.

Noţiunea de „sistem cu ogor" se aplică, în general, tot sistemelor calcatoriale, presupunînd existenţa cîmpurilor regulate, alternanţa dintre cultură şi terenurile lăsate să se refacă (ogorul)[32], într-o frecvenţă de doi sau trei ani, rar mai mare. Evident ogorul — în sens de pămînt lăsat să se odihnească — poate exista şi în afara sistemelor calcatoriale, practicat individual. De obicei însă această denumire se aplică sistemelor comunitare. Utilizarea denumirii de „sistem cu ogor" permite nişte nuanţări în cadrul sistemelor calcatoriale, în funcţie de atitudinea comunităţii săteşti faţă de cîmpul lăsat să se odihnească şi care putea fi: *ogor sterp,* cînd era lăsat să se înţelenească, fiind de regulă păşunat cu animalele; *ogor negru* cînd era arat cel puţin odată, înainte de aratul din preajma semănatului, în scopul menţinerii terenului curat de buruieni, a refacerii şi păstrării rezervei de apă, a refacerii proprietăţilor fizice, chimice şi biologice ale solului după un an sau doi de cultură[33]. Aşadar avem un *sistem cu două cîmpuri cu ogor sterp* şi *un sistem cu două cîmpuri cu ogor negru,* situaţia fiind aceeaşi şi în cazul sistemului cu trei cîmpuri. Deci sistemele calcatoriale presupun în mod obligatoriu ogorul. În momentul în care cîmpul lăsat să se odihnească este cultivat cu o plantă cu cerinţe complementare la sol faţă de cea a cerealelor, plantă care deci nu epuizează solul, ci dimpotrivă contribuie la refacerea rezervei de substanţe nutritive a acestuia — o leguminoasă furajeră, de exemplu, — chiar dacă se păstrează vechea împărţire a hotarului în cîmpuri[34], s-a trecut de fapt în faza iniţială a sistemului superior, cel rotativ anual, în care împărţirea hotarului în cele trei cîmpuri nu mai este elementul definitoriu, esenţial fiind acum faptul că a fost eliminat în totalitate pămîntul necultivat anual, ogorul. Se mai impune o precizare. Ogorul negru intră uneori şi în componenţa unor sisteme de cultură moderne cum este cel numit *Dry-farming,* în care revine pe aceeaşi suprafaţă la 2, 3 sau 4 ani, în funcţie de ariditatea regiunii şi unde are în primul rînd rolul de a contribui la refacerea rezervei de apă în sol[35]. Noţiunile de „sistem calculatorial" şi „sistem cu ogor" se interferează deci, nu se suprapun.

În ceea ce ne priveşte optăm pentru folosirea termenilor de „sistem de cultură cu două cîmpuri" şi „sistem de cultură cu trei cîmpuri" care ni se par mai adecvaţi pentru a exprima realităţile agriculturii bihorene în secolul al XVIII-lea, folosirea lor fiind în acelaşi timp mai aproape de litera documentelor cercetate.

Astfel înţelese aceste noţiuni, credem că nu este inutil să urmărim evoluţia sistemelor de agricultură, mai ales prin prisma componentei loı

---

[32] Termenului de ogor i se atribuie accepţiunea sa clasică, de partea arabilului lăsat să se odihnească, în vederea refacerii fertilităţii solului.

[33] C. Filipescu (sub direcţia), *Marea enciclopedie agricolă,* vol. IV, Bucureşti, 1942, p. 250; Victor Tufescu, *op. cit.,* p. 9.

[34] I. L. Ciomac, *Despre stările agrare ...,* p. 46.

[35] C. Filipescu (sub direcţia), *Marea enciclopedie agricolă, vol.* IV, p. 250.

tehnice de bază, tehnica de asolament, la nivelul unei zone delimitate geografic, Bihorul, într-o perioadă de timp dată: secolul al XVIII-lea.

Din punct de vedere geografic, Bihorul se prezintă ca o zonă suprapusă peste forme de relief diferite, care descresc de la est spre vest (catenele Apusenilor, Dealurile vestice, Cîmpia Crișurilor). Această diversitate geomorfologică determină variații climatice, hidrologice, floristice și pedologice corespunzătoare[36].

Din punct de vedere al dezvoltării istorice constatăm o coeziune bazată pe complementaritatea economică a diferitelor zone, pe o unitate administrativă de lungă durată etc.

Ne-am oprit asupra secolului al XVIII-lea din mai multe considerente.

Pe de o parte, din perspectiva metodologică a disciplinei pe care o slujim, etnologia, s-a ajuns de mult la concluzia că a face apel exclusiv la realitățile contemporane — studiabile prin cercetări directe de teren și la memoria colectivă, în strădania de reconstituire a tabloului culturii materiale, este o limită inacceptabilă. Supralicitarea a ceea ce atît de des numim „tradiționalism" sau chiar „conservatorism" al mediului țărănesc[37], duce deseori la concluzii necorespunzătoare. De fapt tradiția nu exclude inovația, după cum nici inovația nu elimină în totalitate tradiția, un fapt tehnic de exemplu, cu un pronunțat caracter novator, putînd fi integrat — în momentul apariției sale sau ulterior — zestrei tehnice tradiționale[38]. Tradiția se îmbogățește prin inovație, prin experiență[39]. Cu alte cuvinte tradiția nu are aceeași sferă de cuprindere pentru fiecare epocă, pentru fiecare generație uneori. Necesitatea unei cercetări diacronice ne apare deci absolut indispensabilă. Chiar dacă lumea satului este o „lume care tace", a cărei viață scapă în mare parte documentelor scrise, reconstituirea modului de existență tradițional nu este posibilă fără aceste documente[40].

În plan general european, secolul al XVIII-lea este un secol al înnoirilor sub toate aspectele, înnoiri care nu ocolesc nici tehnicile de producție agricolă, cu toată tendința generală a tehnicilor așa-zise de „achiziționare" de a avea o evoluție mai lentă decît celelalte componente ale corpusului tehnic tradițional[41]. Ultima fază de dezvoltare a iobăgiei transil-

---

[36] I. O. Berindei, Gr. P. Pop, *Județul Bihor*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1972, p. 12—26.

[37] André Leroi-Gourhan, *Milieu et techniques*, Editions Albin Michel, Paris, 1973, p. 375; Witold Nowosz, *Tradicyjne gospodarstwo chlopskie i Jego przemiany*, în *Prace i materialy Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Lodzi, seriá Etnograficzna*, nr. 19, Lodz, 1976, p. 180.

[38] André Leroi-Gourhan, *op. cit.*, p. 426.

[39] Ștefan Pascu, *Introducere generală*, în *Istoria gîndirii și creației științifice și tehnice românești*, vol. I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1982, p. 7.

[40] Al. Duțu, *Conștiință națională și mentalitate țărănească*, în *Stat, societate, națiune, interpretări istorice*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1982, p. 269—270.

[41] *Histoire générale de techniques*, tome I, p. 473.

vănene ce se constată la nivelul secolului al XVIII-lea, nu face altceva decît să împingă inevitabil societatea transilvăneană, pe o cale proprie, cu substanţiale rămîneri în urmă faţă de ţările din Apusul Europei, spre aceeaşi ţintă însă: dezvoltarea relaţiilor noi, capitaliste.

Mai ales în a doua sa jumătate, secolul al XVIII-lea, sub influenţa ideilor iluministe, al căror ecou se resimte în diverse moduri şi în lumea satului[42], aduce în domeniul agriculturii cîteva noutăţi care prefigurează tendinţele de dezvoltare a agriculturii în forme moderne.

În acelaş timp, odată cu instituirea dominaţiei habsburgice asupra Transilvaniei avem conscrieri cu caracter general mai complete, care furnizează, pe lîngă valoarea cifrică a stării economice a contribuabililor şi unele date de ordin calitativ referitoare la potenţialul exploatat şi cu posibilităţi de exploatare al fiecărei localităţi, date asupra calităţii pămîntului, a întinderii hotarului, a productivităţii şi întinderii fînaţului şi păşunii, a posibilităţilor de aprovizionare cu lemne, cu apă, a posibilităţilor de transport şi desfacere a produselor etc. Dacă însă pentru prima jumătate a secolului al XVIII-lea numărul conscrierilor care s-au păstrat este relativ mare, pentru a doua sa jumătate, nu mai avem astfel de documente, după reglementarea urbarială din 1770—1772.

Avînd la bază patenta imperială din 14 iunie 1766[43], precum şi precizările din anul următor făcute în legătură cu modul în care trebuia să se execute reglementarea urbarială în Ungaria şi comitatele din Partium[44], această amplă acţiune avea, în accepţiunea cercurilor imperiale, menirea de a reglementa raporturile dintre stăpîni şi ţărani, în aşa fel încît beneficiarul acestei operaţiuni să fie în primul rînd monarhia[45]. Conscrierea a fost precedată de întocmirea clasificatorului celor 464 localităţi ale comitatului, în funcţie de clasa în care era încadrată localitatea stabilindu-se obligaţiile urbariale. Încadrarea localităţilor în cele pa-

---

[42] I. Lungu, *Şcoala ardeleană*, Editura Minerva, Bucureşti, 1973, p. 47; Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice româneşti (1780—1810). Studiu şi anexe*, Cluj-Napoca, 1978, p. V; Barbu Ştefănescu, *Date de interes etnografic în lucrarea lui Gheorghe Şincai „Povăţuire către economia de cîmp“*, în *Biharea*, VII—VIII, 1979—1980, Oradea, 1980 (în continuare: B. Ştefănescu, *Date de interes etnografic...)*, p. 7—8; Idem, *Începuturile introducerii tehnicii moderne în agricultura Bihorului*, în *Biharea*, IX, Oradea, 1981 (în continuare: B. Ştefănescu, *Începuturile introducerii...*, p. 7—38); Pompiliu Teodor, *Interferenţe iluministe europene*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1984, p. 197—198.

[43] Ana Ilea, Veronica Covaci, *Reglementarea urbarială din comitatul Bihor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Crisia*, XI, Oradea, 1981 (în continuare: A. Ilea, V. Covaci, *Reglementarea urbarială...)*, p. 130.

[44] A. Răduţiu, *Reglementarea urbarială a Mariei Tereza din 1767. Texte româneşti*, în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie din Cluj-Napoca*, tom. XXII, 1979, p. 301—336; Florin Constantiniu, *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1972, p. 44—46.

[45] David Prodan, *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*, în *A.I.I.C.* XII, 1969, p. 295; Liviu Botezan, Roland Schilling, *Conscripţii urbariale hunedorene din 1785, I*, în *Sargeţia*, VII, Deva, 1970, p. 121.

tru clase s-a făcut pe baza consemnării „bunătăţilor şi răutăţilor locurilor“[46].

Datele din lucrarea de faţă provin în principal din investigaţia cu caracter general care a însoţit conscrierea comitatensă din 1720 şi din aprecierile cuprinse în „beneficia et maleficia locorum“ la 1770; aceste date au fost coroborate cu alte documente, multe dintre ele publicate, între care amintim observaţiile canonicale efectuate pe domeniul Capitlului Episcopiei romano-catolice de Oradea la 1722 şi 1770[47].

Documentele coscrierii de la 1720 comsemnează cu regularitate tehnica de asolament, aceasta dovedindu-se una dintre problemele de bază care au stat în atenţia conscriptorilor[48]. Spre deosebire de acestea, documentul — foarte complet de altfel — intitulat „beneficia et maleficia locorum“ nu consemnează în mod consecvent situaţia sistemului de cultură, problematica lui neconstituind un punct special între cele 19 întrebări pe baza cărora trebuiau consemnate avantajele şi dezavantajele localităţilor, referirile la acesta făcîndu-se la punctul 1, cel privitor la calitatea arabilului[49]. Cu toate acestea se consemnează la multe localităţi, fie la „beneficia“, fie la „maleficia“ şi date privitoare la împărţirea hotarului. În ansamblu cele două documente — care constituie suportul arhivistic principal al lucrării de faţă — oferă o utilă bază documentară în încercarea de a creiona imaginea sistemelor de cultură la nivelul secolului al XVIII-lea. În general referirile la sistemele de cultură sînt lacunare, funcţionarii limitîndu-se la consemnarea numărului cîmpurilor existente în cadrul hotarului. Totuşi sînt cazuri de localităţi la care se fac o serie de nuanţări. De un real folos ne-a fost şi studiul hărţilor şi mai ales al planurilor localităţilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Sîntem însă conştienţi de faptul că aceste date sînt departe de a putea oferi o imagine completă a fenomenului cercetat.

În analiza materialului documentar dorinţa noastră ar fi să ne situăm pe poziţiile etnografiei istorice, disciplină aflată la interferenţa istoriei cu etnografia, care, bazîndu-se pe documentele cu care operează de obicei istoricul, le interpretează din punct de vedere etnografic[50].

---

[46] Ileana Şuta, *Producţia pe domeniile de Oradea şi Beiuş în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în *Lucrări ştiinţifice, seria B, istorie*, 1978—1979, Oradea, 1979 (în continuare: I. Şuta, *Producţia pe domeniile...)*, p. 169—171; A. Ilea, V. Covaci, *Reglementarea urbarială...*, p. 130.

[47] Observaţiile canonicale care au însoţit conscrierea din 1722 au fost valorificate de A. Ilea şi V. Covaci în *Realităţi social-economice bihorene în conscrierea din 1722, I, II*, în *Crisia*, nr. XII, Oradea, 1982, p. 169—188; XIII, 1983, p. 143—166 (în continuare: A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social economice..., I, II)*.

[48] Pentru localităţile de pe cursul superior al Crişului Repede, datele furnizate de acest document au fost valorificate de către Gheorghe Mudura în *Populaţia de pe cursul superior al Crişului Repede la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi în prima jumătatea secolului al XVIII-lea*, în *Aleşd, 1904—1979*, Oradea, 1979, p. 59—123.

[49] L. Botezan, R. Schilling, *op. cit.*, p. 123.

[50] Geza de Rahon-Csermak, *L'ethnohistoire et etnologie historique*, în *Ethnologia europaea*, I, 1967, nr. 2, p. 130—158.

Înainte de a trece la analiza sistemelor de agricultură consemnate în documente, considerăm ca absolut necesare pentru demersul nostru, cîteva date de ordin statistic.

În conscrierea din 1720 și în „beneficia et maleficia..." există în total referiri la sistemele de agricultură ale unui număr de 402 de localități[51]: 382 la 1720, 146 la 1770, 127 localități oferind date sub acest aspect atît la 1720 cît și la 1770.

Investigația care a premers conscrierea din 1720 oferă din punct de vedere a tehnicii de asolament consemnate următoarele situații: 58 localități (15,2%) din numărul localităților cu astfel de referiri) au arabilul satului „într-un cîmp"[52] 288 localități (75,6%) practică un sistem cu două cîmpuri, iar un număr de 35 localități (9,2%) au hotarul împărțit în trei cîmpuri[53].

În 1770 este consemnat sistemul de cultură al unui număr de 146 de localități, după cum urmează: 27 localități (18,5% din numărul total al localităților care au observații cu privire la sistemul de agricultură în acest an) au hotarul „într-un cîmp", 86 localități (58,8%) au cîte două cîmpuri, iar 33 localități (21,5%) au cîte trei cîmpuri[54].

Aceste date scot în evidență caracterul de cvasigeneralitate a sistemelor calcatoriale, cu două și trei cîmpuri (84,8% în 1720, 81,3% în 1770).

Atît la 1720 cît și la 1770 au referiri la sistemele de cultură un număr de 127 localități, în cazul cărora se poate urmări evoluția acestui aspect al tehnicii agricole în decursul unei jumătăți de secol, care desparte cele două documente. Un număr de 84 (localități (66%) își păstrează sistemul de cultură în acest interval: 5 cu un cîmp, 60 cu două cîmpuri, 19 cu trei cîmpuri. În 42 localități (34%) sistemul diferă: numărul cîmpurilor crește în 16 localități (12,5%) din numărul total al localităților cu observații asupra sistemului de cultură în ambele documente): în-

---

[51] Stau în atenția noastră numai localitățile aparținătoare fostului comitat Bihor aflate astăzi pe teritoriul Republicii Socialiste România.

[52] În categoria localităților cu arabilul „într-un cîmp" am inclus satele ale căror hotare rămîn în afara sistemelor calcatoriale și la care se fac referiri în documente. Deoarece la 1720 există pentru mai multe așezări două sau trei documente cu referiri la sistemele de cultură, cu diferențe în multe cazuri între ele în ceea ce privește numărul cîmpurilor consemnate, în întocmirea statisticilor am luat în calcul cifrele din centralizatorul conscrierii, actul oficial înaintat autorităților comitatense (Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Microfilme Ungaria*, rola nr. 539, c. 6—393).

[53] Pentru situația de plase și localități a se vedea *Anexele 1, 2, 3*. În calcul intră și localitățile Borș și Sîntion din plasa Sárréth. Comparația datelor oferite de conscrierea din 1720 cu cele ale observațiilor canonicale din 1722 pentru localitățile de pe domeniul Capitlului romano-catolic din Oradea oferă iarăși neconcordanțe în ceea ce privește numărul cîmpurilor consemnate, mai ales pentru satele din zona Beiușului pentru care primul document consemnează de regulă hotare împărțite în două cîmpuri, iar cel de-al doilea într-un singur cîmp. Mai conformă realității ni se pare situația oferită de cel de-al doilea document, confirmată și de documente ulterioare.

[54] A se vedea *Anexele 1, 2* și *3*.

tr-o localitate de la un cîmp la două cîmpuri, în una de la un cîmp la trei, în 14 de la două la trei cîmpuri; numărul cîmpurilor scade în 26 localităţi (20,5%): în 21 localităţi de la două la un cîmp, în 4 localităţi de la trei la două cîmpuri, într-o localitate de la trei la unul.

Datele scot în evidenţă ca o spectaculoasă schimbare trecerea spre asolamentul cu trei cîmpuri, mai ales în detrimentul sistemului cu două cîmpuri. În acelaşi timp nu poate fi trecută cu vederea renunţarea la sistemul calcatorial al celor două cîmpuri într-o serie de sate montane şi intramontane — mai ales din zona Beiuşului — în favoarea sistemului bazat pe alternanţa regulată dintre moină şi cultură.

Aceste tendinţe sînt mai bine reliefate printr-o analiză calitativă — atît cît permite informaţia documentară — a fiecărui sistem în parte.

I. **Sistemul „într-un cîmp"**. Cu această formulă sînt numite în documente sistemele care nu au hotarul împărţit în cîmpuri care să se rotească, situaţie datorată mai multor factori:

1. Condiţiile geomorfologice şi climatice puţin propice pentru practicarea agriculturii ar fi primul dintre ei. Sterilitatea pămîntului, clima rece, necesitatea unui ritm de cultivare suficient de distanţat în timp pentru a permite refacerea fertilităţii solului, epuizat după una sau două recolte, chiar şi în condiţiile gunoirii. Locuitorii din Lazuri de Beiuş declarau cu ocazia conscrierii urbariale din 1769—1772 că obişnuiau să gunoiască pămînturile cele mai puţin fertile de două ori, iar pe cele mai bune odată şi cu toate acestea nu practicau sisteme calcatoriale[55]. Acest obstacol general al sterilităţii devine obstacolul tehnologic cel mai important care limitează în unele zone aria de răspîndire a sistemelor calcatoriale. Sterilitatea apare des consemnată în dreptul localităţilor cu hotarul neîmpărţit în cîmpuri: Coliu, Cristur, Iteu, în plasa Ierului[56], Corbeşti, Roşia, Lazuri de Roşia, Sohodol, Teleac, Şusti, în plasele Beiuş şi Vaşcău[57], Borşa, Burzuc în plasa Oradea[58]. Sînt localităţi suprapuse zonelor de deal şi munte.

2. Întinderea redusă a arabilului în cadrul hotarului, valabilă atît pentru localităţi din zonele cu relief accidentat (Iteu, Sacalasău[59], Teleac, Hotărel, Briheni, Şuşti[60], cît şi pentru aşezări din cîmpie (Roşiori)[61]. Cauzele suprafeţei reduse a arabilului sînt multiple: limite naturale — satele din zona mlăştinoasă a Ierului nevoite să cultive mai ales gîndurile, — limite de ordin cultural — importanţa mare acordată de unele localităţi culturii viţei de vie în dauna suprafeţelor pentru cereale; în perioada la care ne referim cultura viţei de vie este în ofensivă, vînzarea vinului

[55] I. Şuta, *Producţia pe domeniile* ..., p. 172.
[56] Arhivele Statului Oradea (în continuare Arh. St. Oradea), *fond Prefectura Judeţului Bihor, inv. 41* (în continuare: *fond Prefectura* ...), dosar 161, f. 139v—140, 120v—121, 38v—39.
[57] *Ibidem*, dosar 159, f. 46, 53, 55, 60v.
[58] *Ibidem*, dosar 166, f. 91—91v.
[59] *Ibidem*, dosar 161, f. 38v—39, 42v—43.
[60] *Ibidem*, dosar 159, f. 55, 60—61v.
[61] *Ibidem*, dosar 161, f. 30v—31, 140—141.

fiind consemnată ca principală sursă de venituri bănești în multe localități; la 1720 locuitorii tîrgului Diosig preferă să-și cultive terenurile în principal cu viță de vie și să arendeze un arabil într-un prediu vecin[62]; limite sociale — la Sîniob arabilul a rămas îngust deoarece stăpînul de pămînt a luat locuitorilor un teren de 40 de cîble de semănătură, pe care l-a încadrat alodiului[63]; la Roșiori pămîntul iobăgesc este îngustat de rezidența pe care stăpînul o are în această localitate[64].

3. Gradul ridicat de dispersare a gospodăriilor în cadrul vetrei satului care determină o fragmentare corespunzătoare a hotarului. Să nu uităm că ne aflăm înaintea măsurilor administrative de aliniere și comasare a satelor[65] și că un număr mare din ele se formaseră prin roiri succesive, pe terenurile nou puse în circuitul agricol, încadrîndu-se categoriei satelor răsfirate și risipite, cu terenurile grupate în jurul caselor cum sînt și astăzi o serie de sate de munte, chiar dintre cele amintite în documentele secolului al XVIII-lea (Bulz, Lorău, Roșia, Lazuri de Roșia, Calea Mare, Stracoș).

4. Dispersarea mare a arabilului, indiferent de structura vetrei satului. Localitatea Iteu are pămînturile arătoare „printre păduri“[66]. Un tablou elocvent ne oferă planurile satelor aflate în această situație la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. Satul Colești, comasat ca urmare a măsurilor administrative din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, dispunea la 1821 de un hotar foarte întins, în cadrul căruia arabilul se prezintă sub forma unor mici terenuri, dispuse la mari distanțe unele de altele, între păduri (Fîntîna Caldă, Dealul lui Loți etc.[67] Fără a avea aceeași amploare, dispersarea arabilelor este prezentă și în cazul satelor Sîntelec și Tinca[68].

5. Repopularea recentă a unor sate — cu unul sau doi ani înaintea investigației din 1720 — depopulate în urma războaielor racoțiene sau a ultimei expediții turcești în Bihor din 1717: Beliu, Tinca[69], Cristur[70], în care cazuri noii locuitori colonizați n-au avut timp să-și organizeze încă hotarele.

6. Lipsa animalelor de muncă este de asemenea un factor limitativ, după cum reiese din conscrierea localității Sîniob din anul 1720[71].

Sistemul numit frecvent în documente „într-un cîmp“ poate avea la bază atît aplicarea individuală a tehnicilor de asolament, de către fiecare

[62] *Ibidem*, f. 16v.
[63] *Ibidem*, f. 143—143v.
[64] *Ibidem*, f. 140v—141.
[65] Virgil Maxim, Ioan Godea, *Considerații istorice și demografice privind tipologia așezărilor rurale din nord-vestul României*, în *Biharea*, II, 1974, Oradea, 1975, p. 12—13.
[66] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura*... dosar 161, f. 38v—39, 119v.
[67] Arh. St. Oradea, *fond Colecția de planuri*, inv. 202.
[68] *Ibidem*, inv. 570, 637.
[69] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura*..., dosar 159, f. 74v—75, 79—79v.
[70] *Ibidem*, dosar 161, f. 120v—121.
[71] *Ibidem*, f. 33v—34.

ţăran pe pămîntul său, cît şi aplicarea comunitară, dar se pare că prima variantă a fost mai folosită. Conform situaţiei documentare se disting două variante:

— sistemul alternanţei regulate moină (ţelină, pîrloagă) — cereale, în sensul clasic în care acest sistem este precizat în literatura de specialitate; este destul de clar descris în cazul satelor Lupoaia, Forosig, Hodoş, Dumbrăviţa etc. la 1722[72], în cazul unora dintre ele şi la 1770[73]; Arabilele acestor localităţi se semănau pe rînd, individual, la intervale de 2 şi 3 ani; fiecare locuitor cultiva deci o anumită parte a pămîntului său un număr de ani — în cazul de faţă se pare unul — după care era lăsat să se odihnească un alt număr de ani — în cazul nostru 2—3 — pentru a se reface fertilitatea, interval în care erau luate în cultură alte bucăţi de pămînt. Este cazul localităţilor care au arabilul împărţit în „cîmpuri mici", integrate sesiilor iobăgeşti. Aceste localităţi sînt în exclusivitate de tip risipit şi răsfirat, terenurile de cultură individuale fiind, de obicei, grupate în jurul caselor (Calea Mare, Stracoş, Roşia etc.)[74]. Situaţii conforme descrierii de mai sus s-au păstrat şi în alte zone şi după generalizarea sistemelor calcatoriale cum ar fi unele regiuni franceze, descrise la cumpăna secolelor XVI—XVII de marele agronom Oliver de Serres[75], pe pămînturile mai puţin propice pentru agricultură.

În acest sistem nu numai arabilele sînt împărţite în „cîmpuri", ci şi fînaţul, păşunea chiar. Observaţiile canonicale de la 1722 consemnează faptul că locuitorii unor sate româneşti din zonele cu relief mai înalt au grupate toate pertinenţele — arabil, fînaţ, terenuri pentru varză, — în intravilan, în jurul caselor[76]. Acestei variante îi aparţin şi satele care din cauza lipsei arabilului urbarial sînt antrenate în lucrări de defrişare. La 1722 satele Sîntelec şi Husasău de Criş aveau arabilele între păduri, în curături, pe care le măreau anual[77]. O foarte sugestivă imagine ne oferă în acest sens planul satului Sîntelec de la începutul secolului al XIX-lea[78]. Satele din această categorie au, în exclusivitate, arabilul şi fînaţul împărţite definitiv în sesii. După cum am mai precizat, acest sistem nu este propriu pentru perioada la care ne referim, numai spaţiului nostru, fiind întîlnit şi în alte regiuni muntoase sau de litoral ale Europei. În insulele britanice, unde sistemul „open-field-ului" era general în regiunile din est încă din evul mediu timpuriu, Ţara Galilor rămîne pînă în secolul al XVIII-lea, în mare parte, credincioasă sistemelor de cultură individuală

---

72 Arh. St. Oradea, *fond Capitlul Episcopiei romano-catolice de Oradea. Acta antiqua* (în continuare: *fond Capitlul*...), fascicula LXV, f. 96v—100; A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social-economice*..., I, p. 173.

73 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura*..., dosar 166, f. 227.

74 *Ibidem*, dosar 159, f. 43v—44, 53.

75 *Histoire générale des techniques*, tome II, p. 146.

76 Arh. St. Oradea, *fond Capitlul*..., fascicula LXV, f. 96v—100; A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social-economice*..., I, p. 173.

77 A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social-economice*..., II, p. 144.

78 Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 570.

(„enclosures")[79]. În Franţa, aşa-zisul „paysage bocager" rămîne şi el dominant în unele regiuni la nivelul secolelor XVII—XVIII (vestul ţării, cantoane din Masivul Central etc.), legat tot de configuraţia terenului, calitatea solului, tipul de aşezare etc.[80].

— a doua variantă se caracterizează prin existenţa unui cîmp compact de arabil în cadrul hotarului, cultivat anual, în sate în care pămîntul de cultură este atît de restrîns încît locuitorii nu-şi pot permite să lase o parte din el să se odihnească; în zonele cu terenuri cu fertilitate redusă practicarea acestui sistem este legată de gunoire, condiţionată de o gunoire corespunzătoare; numai în această situaţie s-ar putea explica afirmaţiile locuitorilor unor sate din zone premontane: Subpiatră, Gălăşeni, Valea Crişului, Bulz, făcute la 1720, că îşi însămînţau anual pămînturile cu porumb[81]; cu toată gunoierea productivitatea este foarte scăzută: abia 2—1 la Gălăşeni, Bulz[82], Tărcăiţa[83]. Cultivarea anuală a întregului arabil, pe lungi perioade de timp — aşa cum ne lasă să credem documentele — este însă greu de realizat pentru această perioadă: chiar în condiţiile unei gunoiri corespunzătoare practicarea monoculturii pe solurile sărace ale celor mai multe dintre aceste localităţi duce inevitabil la secătuirea pămîntului. De altfel monocultura nu a devenit posibilă cu rezultate notabile nici în condiţiile agriculturii moderne, chimizate, din cauza apariţiei şi transmiterii unor boli şi dăunători specifici[84]. Anii de odihnă a pămîntului sînt astfel indispensabili în condiţiile agrotehnice ale Bihorului secolului al XVIII-lea. În acest caz avem, se pare, de-a face tot cu sistemul alternanţei regulate dintre cereale şi moină. Gunoierea prelungeşte perioada de cultivare a pămîntului, dar nu poate elimina definitiv pîrloaga, în condiţiile lipsei oricărei rotaţii a culturilor[85].

În cadrul acestei variante se mai menţin în unele sate în primele decenii ale secolului vechiul obicei al împărţirii anuale a pămînturilor de cultură între ţărani[86].

Dacă pentru unele localităţi, unde limitele naturale constituie obstacole de ordin tehnic nedepăşite pînă astăzi[87], sistemul pe care l-am des-

---

79 G. M. Travelyan, *op. cit.*, p. 689.

80 Albert Dauzat, *Le village et le paysan de France*, Gallimard, Paris, f.a. p. 105; Jean Bérengere, *Le paysan francais et la crise du XVII-e siécle*, în *Paysannerie française, paysannerie hongroise, XVIe—XXe siècles*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973 (în continuare: *Paysannerie...*), p. 110; Albert Soboul, *La civilisation et la Revolution française*, tome I, Arthart, Paris, 1970, p. 77.

81 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 160, f. 66—66v, 70v—71.

82 *Ibidem*, f. 66v, 71.

83 *Ibidem*, dosar 159, f. 66v.

84 Gh. Bîlteanu, V. Bîrnaure, *Fitotehnie*, Editura Ceres, 1979, p. 73, 213—214.

85 Paul H. Stahl, *Societes traditionnelles balkaniques*, în *Etudes et documents balkaniques*, 1, Paris, 1979, p. 97.

86 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 161, f. 13v—16v.

87 Barbu Ştefănescu, *Implicaţii ecologice ale agriculturii tradiţionale de munte*, lucrare prezentată la a VIII-a sesiune de comunicări ştiinţifice *Conservarea naturii pe baze ecologice: „Natura în tradiţiile culturii bihorene"*, Oradea, 8—11 septembrie 1983.

cris pînă acum este adecvat perioadei de timp la care ne referim[88], pentru o serie de localități, mai ales pentru cele din zona de cîmpie, el este necorespunzătoare. De aceea în deceniile care au urmat conscrierii din 1720 o serie de sate, mărindu-și suprafața cultivabilă prin defrișări, arendări de predii sau organizîndu-și mai bine hotarul, vor trece la sisteme superioare, cu două cîmpuri, (Săliște de Pomezàu)[89] sau chiar cu trei cîmpuri (Chișirid)[90].

Paralele cu strădaniile unor localități de a-și împărți hotarele în calcaturi asistăm la un fenomen destul de frecvent de renunțare la sistemele calcatoriale, mai ales la cel cu două cîmpuri. După cum am arătat acest fenomen este întîlnit mai des în sate de deal și munte. Credem că explicația sa trebuie căutată în lipsa de rentabilitate a sistemului cu două cîmpuri pentru economia cu caracter pastoral-agrar, în zone cu terenuri sterile, pe baza forțării limitelor naturale ale pămîntului, prin cultivarea lui la un interval de doi ani. Creșterea demografică, în condițiile păstrării unor randamente constant coborîte, presupunea permanente curături. Cînd acestea erau făcute aproape de vatra satului ele puteau fi incluse în cîmpurile existente; în situația în care erau mai îndepărtate se ajungea la îngrădituri, locuri folosite individual, care înmulțindu-se, atrag după sine dezorganizarea sistemelor comunitare prin tendința de a atrage și locuirea stabilă pe aceste pămînturi. În condiții similare acest fenomen este propiu și altor părți ale Europei[91]. Cel puțin pentru unele zone trebuie avut în vedere și un alt fenomen. Antrenarea domeniilor feudale în cadrul economiei de schimb a dus la folosirea pe scară mai largă a muncii salariate[92], mai ales în cazul acelor lucrări agricole în care, din cauza volumului mare de muncă și a timpului scurt în care trebuiau executate — săpatul viilor, seceratul, cositul fînului, — atrag în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea mari mase de oameni din zonele de munte spre zonele de cîmpie; participarea la muncile sezoniere devenind o importantă sursă de venituri a luat proporții de masă și a avut drept urmare o scădere a preocupării pentru cultivarea pămînturilor proprii, cu o productivitate redusă[93]. Trebuie de asemenea luate în considerare epidemiile de ciumă care au bîntuit Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea și care a avut drept urmare depopu-

---

[88] Sistemul alternanței regulate dintre moină și cultură este și astăzi sistemul cel mai adecvat într-o serie de sate din Munții Apuseni, cu culturi aflate la mare altitudine (V. Butură, *Sisteme de cultură ...)*, p. 514.

[89] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 166, f. 306v.

[90] *Ibidem*, f. 246—246v.

[91] Georges Duby, *L'economie rurale et la vie des champagnes dans l'Occident medieval*, tome I, Aubier, Paris, 1962, p. 165—166.

[92] Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 42—46.

[93] Participarea la muncile agricole sezoniere: secerat, cosit, săpatul viilor, avea un caracter de masă în satele aparținînd plaselor Beiuș și Pomezău fiind amintită la 1770 în cazul a 87 loclități; a se vedea și I. Șuta, *Productia pe domeniile ...*, p. 172.

larea unor localităţi, scăderea numărului de animale, deci a forţei de muncă şi a posibilităţilor de gunoire[94].

II. **Sistemul de agricultură cu două cîmpuri,** caracteristic agriculturii transilvănene în cursul evului mediu, prezintă şi pentru secolul al XVIII-lea principalul sistem de cultură în toate zonele Bihorului, ca de altfel şi în alte zone ale Transilvaniei[95]. Chiar dacă la 1770 se observă o scădere a ponderii sale în ansamblul sistemelor folosite, el rămîne predominant.

Avînd ca tehnică de bază asolamentul bienal (pe doi ani, biagerian), practicat mai întîi de către romani[96], sistemul se va răspîndi pînă în evul mediu timpuriu în întreaga Europă, fiind generalizat şi în Transilvania înainte de secolul al XIV-lea. Răspîndirea asolamentului trienal n-a dus, la nivelul întregii Europe, la eliminarea sa, sistemul cu două cîmpuri rămînînd pînă tîrziu în multe regiuni sistemul „pămînturilor de fertilitate medie"[97]. În Transilvania sistemul cu două cîmpuri va avea o existenţă destul de îndelungată[98], coexistînd cu sistemele care l-au precedat şi cu cele care i-au urmat, pînă în perioada interbelică în unele zone[99], pînă după cel de-al doilea război mondial în altele[100], putînd fi studiat şi as-

---

[94] Iudita Căluşer, *Consideraţii asupra epidemiilor din Bihor în secolele XVII—XIX*, comunicare susţinută la *Sesiunea ştiinţifică consacrată aniversării a 90 de ani de la procesul memorandiştilor*, Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea, 31 martie 1984.

[95] Csetri Elek, *Conscripţiile urbariale ale satului Chioachiş din anii 1875 şi 1820*, în *A.I.I.C.*, VII, 1964, p. 245; Ştefan Molnar, *Valorificarea datelor arhivistice locale în cercetarea agriculturii populare vechi*, în *Sesiunea de comunicări a muzeelor de etnografie şi artă populară*, I, 1964, Bucureşti, 1969, p. 174; L. Botezan, R. Schilling, *Conscripţii urbariale hunedorene din 1785, I, II, III*, în *Sargeţia*, VII, 1970, p. 121—140; VIII, 1971, p. 89—106; X, 1973, p. 213—230; Mihai Cerghidean, *Conscripţiile urbariale de la 1785 în Ţara Haţegului*, în *Sargeţia*, VIII, 1971, p. 107—113; N. Szabó, V. Ristea, I. Pop, *Două conscripţii urbariale ale satului Sîngeorzul de Pădure*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 175; L. Botezan, *Producţia agricolă din Transilvania...*, p. 169—177; Alexandru Pap-Antal, Aurel Cherteş, *Agricultura în scaunul Mureş la începutul secolului al XVIII-lea*, în *Terra nostra*, II, 1973, p. 191; Ştefan Imreh, *Viaţa cotidiană la secui, 1750—1850*, Editura Kriterion, Bucureşti, 1982, p. 86.

[96] P. S. Aurelian, *Plantele cereale şi leguminoase la români*, extras din *Analele Academiei Române*, seria II, tom XXVI, *Memoriile secţiunii ştiinţifice*, Bucureşti, 1904, p. 16; C. Filipescu (sub direcţia), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. I, p. 337; *Histoire générale de techniques*, tome I, p. 240.

[97] Albert Dauzat, *op. cit.*, p. 105; *Histoire générale de techniques*, tome II, p. 146; Fernand Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme, XV-e—XVIII-e siécle*, tome I, Paris, 1967, p. 85—86; Albert Soboul, *op. cit.*, p. 78; Jean Bérenger, *op. cit.*, p. 109; Imre Wellmann, *Le monde rural en Hongrie au XVIII-e siecle*, în *Paysannerie...*, p. 141.

[98] E. Lazea, *op. cit.*, p. 262; I. Toşa, *op. cit.*, p. 111.

[99] I. L. Ciomac, *Despre stările agrare...*, p. 45; Idem, *Cultivarea pămîntului în Transilvania în ultimii zece ani*, în *Transilvania, Banatul, Crişana şi Maramureşul*, vol. I, 1929, p. 322; Romulus Vuia, *Ţara Haţegului şi regiunea Pădurenilor, studiu antropogeografic şi etnografic*, în *Lucrările Institutului de geografie al Universităţii din Cluj*, vol. I, 1926 (în continuare: R. Vuia, *Ţara Haţegului...)*, p. 67.

[100] V. Butură, *Sisteme de cultură...*, p. 517; I. Toşa, *op. cit.*, p. 112—113, Nicolae Dunăre, *Ţara Bîrsei*, p. 145; Idem, *Mijloace tradiţionale în agricultura Munţilor Apuseni în prima jumătate a secolului XX*, în *Apulum*, XI, 1973, p. 578.

tăzi în unele locuri, cum ar fi de exemplu, zona Pădurenilor Hunedoarei.

În mod paradoxal, la prima vedere, în documentele cercetate, deși sistemul cu două cîmpuri este cel mai răspîndit, în legătură cu practicarea lui se fac cele mai puține precizări. La o analiză mai atentă faptul pare absolut normal, pentru că era sistemul obișnuit, uzual, precizări fiind făcute mai multe în cazul localităților care în ochii funcționarilor ies din limitele normalului, tendință atît de înrădăcinată și la cronicarii evului mediu, care și ei consemnau cu predilecție faptele cu caracter extraordinar, ce ies din tiparele cotidianului, al ordinii naturale[101].

Deoarece acest sistem este amplu caracterizat în literatura de specialitate, atît pentru perioada la care ne raportăm — ne referim în primul rînd la contribuțiile lui L. Botezan[102] — cît și pentru perioadele mai apropiate de zilele noastre[103], ne vom mărgini la a reliefa — pe baza documentelor — cîteva trăsături caracteristice ale sale în Bihorul secolului al XVIII-lea.

Ca o trăsătură cu caracter general, deosebită de situația din alte zone ale Transilvaniei[104] sau de cea surprinsă de cercetările mai recente de teren[105], este separarea fînațului în cadrul hotarului, acesta neintercalîndu-se cu arabilul. În documente fînațul beneficiază întotdeauna de un paragraf aparte, făcîndu-se referiri la suprafața, calitatea, productivitatea și locul unde este amplasat în cadrul hotarului. De asemenea, încercînd o comparație cu sistemul în două cîmpuri practicat pînă astăzi de către satele din Pădurenii Hunedoarei, care nu au pășune separată în cadrul hotarului, pășunîndu-se partea de hotar lăsată să se odihnească, satele bihorene care practică acest sistem în secolul al XVIII-lea au pășuni comunale separate de arabile, ce rămîn în afara rotației cîmpurilor. Evident, existența pășunii comunale nu exclude pășunarea cîmpului de ogor, chiar în cazul în care pășunea era suficientă, mai ales în situația în care condițiile naturale reclamau gunoirea. Cu toate acestea, pășunatul cîmpului de ogor este amintită în documentele pe care le-am cercetat numai în cazuri izolate: satul Drăgănești la 1770 trebuia să utilizeze una din cele două calcaturi ale sale drept pășune[106], iar Tulca avea în același an un cîmp pentru bucate „iar celălalt pentru vite", care „în tot anul se schimbă cu folos"[107]. Pomenirea pe scară larg a gunoirii la acea dată, inclusiv în sate cu hotarul împărțit în două cîmpuri, presupune gunoirea prin tîrlire.

---

[101] Jaques Le Goff, *Civilizația Occidentului medieval*, Editura științifică, București, 1970, p. 252.
[102] L. Botezan, *Producția agricolă din Transilvania* ..., p. 169.
[103] R. Vuia, *Țara Hațegului* ..., p. 67; I. Toșa, *op. cit.*, p. 112—113;
[104] L. Botezan, R. Schilling, *Conscrieri hunedorene* ..., II, p. 100.
[105] I. Toșa, *op. cit.*, p. 112—113.
[106] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura* ... dosar 166, f. 252v.
[107] I. Șuta, *Producția pe domeniile* ..., p. 172.

În afara calcaturilor rămîn cînepiștile și locurile pentru varză, aflate în extravilan, după cum se poate vedea pe planul satului Borș la 1807, plan întocmit pe baza măsurătorilor din 1793/1794[108].

Urmărind amplasarea pe hartă a așezărilor cu hotarul împărțit în două cîmpuri observăm suprapunerea lor peste toate formele de relief, dar mai ales peste regiunile depresionare, de contact cu muntele și colinare. Sînt prezente și în zonele de cîmpie, unde însă cedează tot mai mult locul sistemului cu trei cîmpuri, după cum s-a putut constata din datele statistice prezentate mai sus. În acest sistem se lucrează frecvent în secolul al XVIII-lea terenurile satelor deluroase suficiente ca suprafață și cele ale satelor din zonele de cîmpie insuficiente pentru împărțirea în trei cîmpuri.

De obicei satele includ în cele două cîmpuri doar pămînturi iobăgești, dar nu sînt rare cazurile în care, din cauza insuficienței pămînturilor urbariale intră în sistemul rotației anuale a cîmpurilor și pămînturile alodiale aflate în hotarul localităților sau în prediile din vecinătate lucrate de către țărani. Satele Cubulcut și Sînicolaul de Munte, avînd pămînt urbarial puțin, arendează pămînturi arătoare în prediile vecine Vets și Apathy[109]. Locuitorii din Toboliu au o calcatură în hotarul propriu, cea de-a doua fiind în prediul vecin Kecsegd, pentru care plăteau o taxă[110]. Și localitatea vecină, Roit, avea în hotarul propriu pămînt puțin dar cultivă „ab antiquo“ pămîntul unui prediu vecin, în care au individualizat două calcaturi de bună calitate, producătoare de grîu curat[111].

În legătură cu organizarea hotarelor în cadrul acestui sistem trebuie să luăm în considerare afirmația făcută în cazul localității Săud, conform căreia „această posesiune are, la fel ca și alte localități, *cea mai mare* parte a hotarului împărțit în două cîmpuri“[112]. Așadar erau multe situații în care nu tot hotarul satului era cuprins în cele două cîmpuri care se roteau anual, ci numai „cea mai mare parte“ a sa. În afara acestora existau arabile, mai ales cele din curăturile efectuate individual, care avînd un caracter insular în cadrul diferitelor părți ale hotarului, făceau imposibilă integrarea lor sistemului de rotire anuală. Mărirea arabilului în cadrul hotarului prin runcuire nu înseamnă în mod obligatoriu o tendință spre un sistem superior, generînd de multe ori o tendință contrară, de renunțare la sistemul calcatorial, prin mărirea gradului de dispersare a arabilului în cadrul hotarului. În această situație sistemul cu două cîmpuri ne apare mai puțin rigid decît cel cu trei cîmpuri[113].

Un alt fenomen care se observă în rîndul satelor mici este organizarea comună a hotarelor a două sau mai multe localități apropiate, care aplică la un loc un sistem calcatorial unic. Așa procedau la 1720 satele

---

108 Arh. St. Oradea, *fond Colecția de planuri*, inv. 126.
109 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura* ..., dosar 161, f. 34v—35v.
110 *Ibidem*, dosar 166, f. 229—229v.
111 Arh. St. Oradea, *fond Capitlul* ..., f. 57v—58.
112 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura* ..., f. 57v—58.
113 Albert Dauzat, *op. cit.*, p. 105.

Vărășeni și Crăceni din plasa Pomezău[114], Albești, Strisar și Hidiș din aceeași plasă[115], Sebiș și Belejeni din plasa Beiușului[116], Cusuiș și Cuculceni, tot din plasa Beiușului[117]. Fiecare grup de sate amintit funcționează ca o singură obște, avînd cîte un jude comun. Satele din această categorie se încadrează celor mai mici așezări. Grupul de cinci localități ce înconjoară latura nord-vestică a Munților Cadru: Ciuntești, Mărăuș, Hodișel, Vălani de Beiuș și Poclușa de Beiuș, aflate sub un jude și avînd împreună hotarul împărțit în două cîmpuri, au numai 15 capi de familie, iobagi și jeleri[118].

Nu în toate cazurile se reușește ca prin împărțirea hotarului în două cîmpuri să se asigure un echilibru în ceea ce privește fertilitatea terenurilor din cele două părți ale hotarului. Boteanul avea la 1770 o calcatură de productivitate medie și una sterilă[119]. Faptul are semnificații deosebite în cadrul unei economii de subsistență strictă: în anul în care se cultiva calcatura sterilă, în cazul unor condiții climatice nefavorabile, foametea, atît de des pomenită în evul mediu[120], este indiscutabil mai frecventă. Desigur sterilitarea mai accentuată poate fi contrabalansată printr-o gunoire mai intensă: arabilele satelor Paleu și Drăgănești se gunoiesc anual în a doua jumătate a secolului pentru a produce[121]. Faptul că gunoirea este mai frecventă la 1770 decît la 1720 dovedește reconsiderarea ei în decursul jumătății de veac scurse.

În unele cazuri sînt specificate și plantele aflate în cultură în cadrul acestui sistem. La Marginea în 1720 se semănau numai cereale de toamnă[122], în timp ce la Cresuia se cultivau numai cereale de primăvară, mai ales porumb[123]. Majoritatea satelor aveau însă în cultură atît cereale de toamnă cît și cereale de primăvară, în diferite proporții, după condițiile naturale locale, ceea ce presupune individualizarea în cadrul cîmpului cultivat a unor terenuri separate destinate celor două categorii de plante, cu ritmuri biologice și perioade de vegetație diferite.

Satele care practică sistemul de agricultură cu două cîmpuri se împart în două categorii din punct de vedere al modului de deținere a pămîntului de către țărani. Într-o serie de sate: Cherechiu, Șisterea, Fegernic, Păulești, obștile sătești mai împărțeau încă pămînturile anual între locuitori[124], pe cînd alte sate, din ce în ce mai numeroase: Albiș, Sinicolaul de Munte, Mărginea, Curățele, Beiușele, Pocioveliște, Nimăiești, Mi-

114 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 159, f. 48.
115 *Ibidem*, f. 31—32.
116 *Ibidem*, f. 71—72.
117 *Ibidem*, f. 115—116.
118 *Ibidem*, f. 75.
119 *Ibidem*, dosar 166, f. 91v—92.
120 Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 316—317.
121 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 166, f. 111v, 252v.
122 *Ibidem*, dosar 161, f. 39v.
123 *Ibidem*, dosar 159, f. 56.
124 *Ibidem*, dosar 161, f. 30, 48, 50.

zieş, Cresuia etc. au deja pămîntul definitiv împărţit în sesii la 1720[125]. Tendinţa de individualizarea tot mai accentuată este cerută, după cum arată acad. David Prodan, de însuşi progresul în domeniul atît de important pentru omenire al agriculturii[126]. Nevoia cuceririi a noi pămînturi de cultură — pe măsura creşterii demografice — progresul agricol, posibil prin iniţiativă individuală, pe baza unei experienţe îndelungate dobîndite pe aceeaşi suprafaţă cultivată mai mulţi ani la rînd, îndreaptă procesul tot mai mult spre individualizare[127]. Individualizarea loturilor ţărăneşti duce la dispariţia vechii practici care exista în organizarea pămînturilor unei comunităţi: acordarea suprafeţelor arabile în funcţie de numărul vitelor; înainte membrii comunităţii care posedau un număr mai mare de animale primeau şi mai mult arabil. Dacă un ţăran îşi procura de la un an la altul mai multe vite beneficia de redistribuirea anuală a pămînturilor, după cum şi procesul invers: pierzîndu-şi vitele pierdea pămîntul. Această „supleţe“ dispare odată cu darea în folosinţă odată pentru totdeauna a pămînturilor iobăgeşti[128]. Individualizarea era tot mai mult dorită de stăpînul feudal. Ea permitea o imixtiune mai mare în treburile interne ale comunităţii săteşti, pe măsura tendinţei de creştere a rezervei senioriale, stăpînul va integra tot mai mult pămîntului lucrat în regie proprie, terenurile rămase din diferite motive libere în cadrul pămînturilor iobăgeşti.

Individualizarea este mai frecventă în zonele de deal şi munte, cauzată şi de configuraţia terenului şi structura aşezărilor, dar tinde să se generalizeze şi în zonele de cîmpie. Faptul că ne aflăm într-o perioadă de tranziţie din acest punct de vedere este pus în lumină de existenţa în cadrul hotarului aceluiaşi sat atît a unor terenuri împărţite în sesii definitiv, cît şi a unora care se împart locuitorilor anual[129].

Ţinînd cont de spiritul secolului al XVIII-lea, menţinerea practicării sistemului cu două cîmpuri în cea mai mare parte a Bihorului, mai ales în zonele cele mai propice pentru practicarea agriculturii, era o frînă în sporirea producţiei agricole, reclamată de creşterea populaţiei, de intensificarea schimburilor comerciale. Acest „cerc în doi timpi“, cum îl numeşte Marc Bloch[130], pe lîngă faptul că lasă necultivată jumătate din arabil, are şi alte inconveniente de ordin agrotehnic care menţin o productivitate redusă. Cultivarea aceloraşi cereale, uneori a aceleaşi cereale — grîu „care nu se schimbă“ cum se specifică în cazul satului Cetariu[131] — chiar dacă se face la doi ani, contribuie la menţinerea şi înmulţirea unor

[125] *Ibidem*, f. 28—28v, 35—35v, 39v; dosar 159, f. 52, 53—56.
[126] David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. I, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti, 1967 (în continuare: D. Prodan, *Iobăgia*...*)*, p. 477.
[127] *Ibidem*.
[128] Imre Wellmann, *op. cit.*, p. 140.
[129] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura* ..., dosar 159, f. 71.
[130] *Histoire générale de tehniques*, tome II, p. 147.
[131] I. Şuta, *Producţia pe domeniile* ..., p. 170.

boli și dăunători specifici[132]. În scopul înlăturării acestora, locuitorii satelor din Pădurenii Hunedoarei rotesc cîmpurile tot la doi ani, pentru ca intervalul mai mare de ogor sterp să contribuie la dispariția unui scaiete deosebit de viguros care se dezvoltă în timpul anilor de cultură și care nu dispare într-un singur an de moină[133].

Cum secolul al XVIII-lea, mai ales în a doua sa jumătate, are în domeniul doctrinelor agricole, drept cuvînt de ordine lupta contra pîrloagei[134], este tot mai evidentă strădania de a se reduce suprafața cîmpului necultivat anual. Dacă pentru Europa de vest septentrională se punea problema eliminării definitive a pîrloagei, pentru Transilvania, rămasă în general credincioasă sistemului cu două cîmpuri[135], lupta împotriva pîrloagei are drept obiectiv central reducerea pămîntului necultivat anual de la 50% la 33,3%, prin trecerea la sistemul calcatorial cu trei cîmpuri.

Sistemul cu două cîmpuri nu va dispare însă, ci, supus fenomenului de periferizare a tehnicilor agricole[136], a continuat să fie utilizat pînă în zilele noastre, în zone în care limitele naturale nu permit adoptarea unor sisteme de cultură superioare.

III. **Sistemul de agricultură cu trei cîmpuri.** Trecerea de la sistemul cu două spre cel cu trei cîmpuri reprezintă una dintre problemele cele mai importante pe care le ridică studiul sistemelor de cultură în perioada la care ne referim.

Sistemul cu trei cîmpuri, aflat „la limita intensiv și extensiv"[137] a apărut în Europa occidentală încă în secolul VIII e.n. se pare[138], dar generalizarea sa s-a făcut mult mai tîrziu și numai la nivelul părții ei septentrionale. Apariția lui în Transilvania a fost pusă în legătură cu colonizarea sașilor, care la venirea lor pe aceste meleaguri „practicau o agricultură mai avansată ca tehnică și mai rațională în ceea ce privește culturile"[139]. De la sași s-ar fi răspîndit și în satele românești vecine[140]. Această afirmație poate fi valabilă pentru teritoriile de conviețuire româno-săsească, dar explică mai puțin, apariția lui în alte zone. Atestat

---

[132] C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, Vol. I, p. 335; *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 147; Gh. Bîlteanu, V. Bîrnaure, *op. cit.*, p. 73.

[133] B. Ștefănescu, *Considerații asupra nivelului* . . ., p. 180.

[134] *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 542.

[135] *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1964, p. 403.

[136] B. Ștefănescu, *Fenomenul de periferizare a tehnicii agricole în Bihor*, în *Analele Banatului, seria etnografie*, I, Timișoara, 1982, p. 265—282.

[137] C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. V, p. 494.

[138] *Histoire générale de techniques*, tome I, p. 477.

[139] Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. I, ediția a II-a, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 129.

[140] H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1958 (în continuare: H. H. Stahl, *Contribuții* . . .), p. 30.

în Transilvania în secolul al XIV-lea, el este des pomenit în documentele secolului al XVI-lea[141]. De o generalizare a sa în Bihor, ca de altfel la nivelul întregii Transilvanii nu poate fi vorba[142], indiferent de perioada la care ne raportăm, el coexistînd pînă în a doua jumătate a secolului al XX-lea cu alte sisteme care l-au precedat sau cu altele care i-au urmat din punct de vedere al evoluţiei tehnice[143].

Trecerea la sistemul cu trei cîmpuri este considerată ca una dintre marile realizări în cadrul tehnicilor agricole. Reducerea suprafeţei arabilului necultivat anual de la 1/2 la 1/3 era un imens cîştig în condiţiile unei agriculturi prin excelenţă extensivă. Existenţa a două cîmpuri cultivate anuale, unul cu semănături de toamnă, celălalt cu semănături de primăvară, a însemnat realizarea unei varietăţi mai mari a plantelor de cultură ceea ce permitea lupta cu mai mult succes împotriva intemperiilor de tot felul, probabilitatea ca cel puţin una din cele două categorii de culturi să dea rod în decursul unui an, la două date diferite, fiind mai mare, ceea ce înseamnă o mai bună asigurare contra foametei ce bîntuia mai ales anumite perioade ale anului. Nu mai puţin importante sînt implicaţiile de ordin tehnic ale trecerii la sistemul cu trei cîmpuri: efectuarea arăturilor în cadrul calendarului agricol anual se făcea de acum mai judicios, dezaglomerîndu-se perioada de vîrf care exista pînă atunci și care epuiza la maximum vitele de tracţiune[144]. În plus, rotaţia plantelor pe aceeași suprafaţă elimină neajunsuri de hrănire, asigură o mai bună protecţie contra bolilor și dăunătorilor, sporind robusteţea plantelor[145].

Adoptarea sistemului cu trei cîmpuri s-a făcut destul de anevoios şi în Europa Occidentală, mai greu decît s-a crezut mult timp[146], chiar pentru jumătatea sa nordică, în regiunile mediteraneene sistemul cu două cîmpuri avînd o poziţie privilegiată pînă în pragul agriculturii moderne, datorită condiţiilor climatice și pedologice specifice[147]. Sistemul cu trei cîmpuri este, după cum se știe, un sistem comunitar, presupunînd o coordonare a activităţii întregii obşti, în funcţie de aceea „silă a pămîntului" („contrainte de sole", „fluszwang"), pe baza unui drept al său în aplicarea acestuia[148].

---

[141] Ștefan Imreh, Ioan Pataki, *Contribuţii la studiul agriculturii transilvănene (1570—1610)*, în *Acta Muzei Napocensis*, IV, 1967, p. 168; D. Prodan, *Iobăgia...*, vol. II, p. 304, 573.

[142] Ioan Augustin Goia, *Zona etnografică Meseş*, Editura Sport-Turism, București, 1982, p. 28.

[143] B. Ștefănescu, *Începuturile introducerii ...*, p. 20—21.

[144] Georges Duby, *op. cit.*, p. 179; Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 111.

[145] Georges Duby, *op. cit.*, p. 174.

[146] *Ibidem*, p. 177, 180; Jean Gimpel, *Revoluţia industrială în evul mediu*, Editura Meridiane, Bucureşti, 1983, p. 59.

[147] Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 293.

[148] H. H. Stahl, *Amintiri şi gînduri ...*, Editura Minerva, Bucureşti, 1981 (în continuare: H. H. Stahl, *Amintiri ...)*, p. 122.

În stadiul actual al cercetărilor nu știm rînd și în ce împrejurări a apărut în aria noastră de referință sistemul celor trei cîmpuri[149], cert este faptul că la începutul secolului al XVIII-lea apare destul de frecvent întîlnit, după cum reiese din investigațiile care au premers conscrierile urbariale.

Documentele consemnează și cîteva date care permit individualizarea unor *căi de trecere de la sistemul cu două cîmpuri spre sistemul cu trei cîmpuri.*

Faptul că la începutul secolului ne aflăm într-o perioadă de stabilizare, de căutări, este evident în cazul plasei Ierului din nordul Bihorului, plasă în care sînt făcute în același an, 1720, două investigații de către două persoane diferite. Motivul pentru care investigația s-a făcut de două ori nu-l cunoaștem. Datele oferite de cele două investigații sînt în general asemănătoare, însă apar și o serie de neconcordanțe, printre cele mai evidente fiind cele legate de numărul cîmpurilor aflate în hotarele satelor respective. Așa de exemplu în cazul satelor Chișereu, Abram, Chiraleu, Chiribiș, Sînlazăr, Vășad, Vaida, Suplacul de Barcău etc., unul dintre funcționari consemnează două cîmpuri, celălalt cîte trei[150]. Credem că această neconcordanță provine tocmai din cauza situației insuficient de clare în ceea ce privește organizarea arabilelor, specifice unei perioade de tranzit. Noțiunile de *calcatură* și *cîmp* nu sînt suficient de clare, nu au același înțeles pentru toți țăranii care răspund la întrebările puse de funcționari. Din confruntarea celor două investigații cu alte documente reies cu destulă claritate motivele acestor neconcordanțe. În cazul satului Vaida diferența între cele două consemnări este dată de faptul că în hotarul localității, pe lîngă pămînturile iobăgești, împărțite în două cîmpuri, există și pămînturi curiale, lucrate și ele de către țărani sub obligația prestării nonei. Unul dintre conscriptori consemnează numai cele două cîmpuri de pămînturi iobăgești, celălalt consemnează și pămînturile curiale, pe care satul își individualizase cel de-al treilea cîmp[151]. În cazul satului Abram se specifică faptul că terenurile arabile sînt recent puse în

[149] Ni se pare mai plauzibilă răspîndirea sa firească, datorită superiorității sale tehnice indiscutabile, din vestul și centrul Europei, fiind adoptat mai întîi pe terenurile aloidale de către stăpînii de pămînt, de unde s-a răspîndit prin contagiere sau a fost impus și satelor; răspîndirea sa era favorizată de existența unor premise de ordin natural și istorico-social favorabile. Se consideră ca cele mai vechi atestări ale sale în Europa urmele găsite în Germania în secolul al VIII-lea *(Histoire générale de techniques,* tome III, p. 477). Se va răspîndi lent în întreaga Europă și se va generaliza mai întîi în Vest. Secolul al XII-lea însemnă generalizarea lui în Anglia *(Histoire générale de techniques,* tome III, p. 477). Prima sa pomenire certă în teritoriile slavilor de apus este se pare în prima jumătate a secolului al XII-lea, dar de o dezvoltare a sa deplină nu poate fi vorba înainte de secolul al XIV-lea (Alexander Giesztor, *A propos de l'asolement trinnal dit „irrégulier" dans les pays slaves au Moyen Age,* în *Omagiu lui P. Constantinescu Iași,* Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1965, p. 172, 174) etc.

[150] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...,* dosar 161, f. 22—23, 24v—25, 35v—36, 43—44, 110v, 115—116, 126—127, 128—128v, 141v—142.

[151] *Ibidem,* f. 141v—142, 31, 31v.

cultură, situaţie la care s-a ajuns în urma deposedării iobagilor de o parte de pămînturi de către feudal, pe care acesta le-a inclus pămînturilor alodiale. Această situaţie a determinat pe de o parte noi defrişări, iar pe de altă parte renunţarea, deocamdată, la sistemul celor trei cîmpuri în favoarea celui cu două cîmpuri[152]. La Galoşpetreu unul dintre funcţionari ia în considerare iarăşi numai cele două calcaturi ale pămîntului iobăgesc, pe cînd celălalt adaugă şi calcatura formată pe pămîntul alodial care exista aici[153]. În alte cazuri se identifică numărul calcaturilor cu numărul cîmpurilor de arătură. Ori după cum reiese clar din planurile diferitelor localităţi există frecvent situaţii în care distribuirea pămîntului în cadrul hotarului nu este compactă, o calcatură suprapunîndu-se peste mai multe locuri de arătură, între care se interpun fîşii de pădure, mlaştini etc., ca în cazul satelor Sălacea, Bicaciu, Berechiu[154]. Aşa s-ar explica şi precizarea făcută în legătură cu situaţia existentă în satul Alparea, conform căreia „arabilele acestei posesiuni sînt în două cîmpuri şi trei calcaturi"[155]. De fapt situaţia acestui sat apare mai limpede în observaţiile canonicale efectuate doi ani mai tîrziu, la 1722, unde sînt consemnate cele două cîmpuri ale arabilului din extravilan, pe lîngă care există însă terenurile formate din intravilanele fostei vetre a satului, cultivate acum cu porumb. Să nu uităm că ne aflăm după o lungă perioadă de tulburări care au determinat satele să-şi mute vetrele în locuri mai ferite, prin luminişurile pădurilor. Pe lîngă Alparea mai sînt în această situaţie satele Sititelec, Felcheriu, Sîntelec[156]. O situaţie ambiguă apare şi cu privire la satul Toboliu, ai cărui locuitori au pămînturile „în două şi trei cîmpuri"[157]. Comparată cu situaţii din alte părţi ale Europei, unde în cadrul aceleaşi localităţi s-a constatat coexistenţa sistemelor cu două şi trei cîmpuri[158], precizarea documentară devine mai clară. Alţi funcţionari trec la numărul cîmpurilor doar pe cele cultivate în anul respectiv. În cazul satelor Bicaciu şi Gurbediu se afirmă la 1720 că hotarele sînt împărţite în două cîmpuri, „dar (locuitori — n.n. B.Ş.) au şi a treia calcatură numită popular „ogor"[159], situaţie identică cu cea a satului Uileacu de Beiuş, unde pe lîngă cele două cîmpuri cultivate, unul cu cereale de toamnă, al doilea cu cereale de primăvară, exista un al treilea, lăsat să se odihnească, numit popular tot „ogor"[160]. Distonanţele apar frecvent, după cum s-a văzut şi din necesitatea punerii de acord, din punct de vedere a sistemului de agricultură, a pămînturilor iobăgeşti şi a celor alo-

[152] *Ibidem*, f. 44—45v, 112v.
[153] *Ibidem*, f. 23v—24, 127—127v.
[154] Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 538, 100, 83.
[155] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 160, f. 212.
[156] Arh. St. Oradea, *fond Capitlul...*, fascicula LXV, f. 75v—76, 65v—66, 79v—80, 81v—82; a se vedea şi A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social-economice...*, I, p. 172; II, p. 144.
[157] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, f. 204.
[158] E. Lazea, *op. cit.*, p. 266.
[159] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 159, f. 188—188v, 189v.
[160] *Ibidem*, f. 70v.

diale, ce se interpătrund în cadrul hotarului satului, sau cu altele aflate în afara lui, cultivate de către ţărani sub anumite obligaţii, cu un statut asemănător pămînturilor iobăgeşti. În această situaţie pămînturile senioriale fac şi ele parte integrantă din cele trei cîmpuri, aşa cum s-a întîlnit peste tot în Europa pînă la măsurile de delimitare şi comasare a pămînturilor. În Bihor situaţia se va perpetua şi spre sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului următor, o serie de planuri de localităţi consemnînd suprafeţele de pămînt iobăgesc şi alodial din cadrul fiecărei calcaturi (Berechiu, Roit, Miersig, Văşad)[161].

Introducerea în cultură a prăşitoarelor şi mai ales a porumbului „planta miraculoasă“[162], adoptată rapid şi masiv de către sate, în primul rînd din cauza productivităţii sale mai mari faţă de cea a cerealelor tradiţionale[163], a adus în toate părţile Europei modificări în ceea ce priveşte sistemele de cultură, în sensul reducerii suprafeţelor de teren necultivate anual[164]. Privită — datorită productivităţii sale — ca o salvare de la foamete, flagelul obişnuit al satelor pînă în pragul epocii moderne[165], porumbul apărea în ochii ţăranilor, cel puţin ca o garanţie în plus a asigurării hranei zilnice. De altfel, porumbul se va generaliza mai întîi pe pămînturile iobăgeşti. De la început se constată grija de a i se asigura o suprafaţă de pămînt suficientă în fiecare an. Treptat se individualizează în cadrul hotarelor „mălăiştile“, cu tendinţa de a ieşi din rotaţia de pînă atunci a cîmpurilor şi de a forma un cîmp separat, pe cît posibil cultivat anual printr-o gunoire adecvată. Acest fenomen a contribuit la reducerea pîrloagei, conducînd treptat spre dispariţia ei totală, dacă porumbul a fost introdus în sistemul cu trei cîmpuri[166]. În zona noastră porumbul s-a introdus într-un moment în care predomina sistemul cu două cîmpuri, aşa că individualizarea „mălăiştilor“ apare ca o *modalitate principală* de trecere spre sistemul cu trei cîmpuri pentru perioada la care ne referim[167]. În investigaţia care a însoţit conscrierea din 1720, în cazul satului Cordău se apreciează numărul cîmpurilor ca fiind două, pe lîngă care însă locuitorii „mai au un teren în locul vechii vetre a satului“ unde au însămînţat „turcici tritici“[168], situaţie identică, după cum am văzut, cu cea a satelor Sititelec, Sîntelec, Felcheriu, Alparea, care aveau şi ele vetre noi, pe vechile vetre cultivîndu-se porumb[169]. În urbariul Velenţei

[161] Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 84, 403, 525, 705.
[162] Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 123.
[163] Tr. Stoianovici, *Le maïs dans les Balkans*, în *Annales*, 1966, 5, p. 1026—1039 apud Constantin Şerban, *Cîteva date privind producţia de cereale din Ţara Românească în secolul XVIII*, în *Terra nostra*, III, 1973, p. 256.
[164] *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 532.
[165] Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 338.
[166] *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 532.
[167] B. Ştefănescu, *Consideraţii asupra nivelului* ..., p. 174.
[168] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura* ..., dosar 159, f. 42v.
[169] Arh. St. Oradea, *fond Capitlul* ..., fascicula LXV, f. 75v—82; A. Ilea, V. Covaci, *Realităţi social-economice* ..., *II*, p. 144.

în 1772 sînt amintite, pe lîngă cele două calcaturi, „acele pămînturi obişnuite a se însămînţa cu porumb şi care sînt situate înăuntrul centurii din vecinătatea imediată a tîrgului“[170]. La 1770 şi localitatea Borş din plasa Sarreth avea pămînturile împărţite în două calcaturi, pe lîngă care avea teren separat pentru semănăturile de primăvară[171]. Satul Biharea avea la 1720 hotarul împărţit în trei cîmpuri, pe lîngă care mai avea arendat într-un prediu vecin un pămînt cu 25 florini şi pe care-l însămînţa exclusiv cu porumb[172]. Un plan al satului Chişirid din 1830 consemnează un loc întins în hotarul satului numit „Mălăişte“, care la acea dată era folosit ca fînaţ, porumbul intrînd între timp, printr-o reorganizare a hotarului, în rotaţia anuală a celor trei cîmpuri[173]; a rămas doar toponimul, ca o dovadă a cultivării îndelungate a pămîntului respectiv exclusiv cu porumb.

Situaţia consemnată constituie o fază de tranzit spre sistemul cu trei cîmpuri clasic, în care se rotesc anual toate cele trei cîmpuri. Această modalitate de trecere spre sistemul cu trei cîmpuri nu este proprie numai Bihorului, fiind consemnată pe scară largă şi în restul Transilvaniei la nivelul secolului al XVIII-lea[174], secol care a însemnat consacrarea definitivă a porumbului în agricultura românească, cu toate implicaţiile sale de ordin alimentar şi tehnic[175]. Această cale de trecere spre sistemul cu trei cîmpuri a putut fi surprinsă şi în cercetările de teren efectuate la nivelul anilor 1980 într-o zonă ale cărei sate practică, cel puţin din secolul al XVIII-lea[176] pînă astăzi sistemul de cultură cu două cîmpuri: Pădurenii Hunedoarei. Sistemul cu două cîmpuri, schimbate anual sau la doi ani, a funcţionat normal atîta timp cît cultura s-a rezumat la cea a cerealelor păioase[177]. Din cauza condiţiilor climatice nevaforabile, datorate altitudinii mari la care se practică agricultura acestei zone, porumbul n-a putut fi introdus în cultură nici pînă astăzi în cele mai multe dintre satele pădureneşti situate pe culmi. S-a introdus însă cu rezultate notabile cartoful, a cărui cultură s-a generalizat în ultimile două decenii. Introducerea cartofului a însemnat încă de la început, mai întîi alegerea în cadrul cîmpului cultivat a unor terenuri care să fie mai bine gunoite, terenuri care au fost apoi îngrădite, ieşind din rotaţia cîmpurilor. Era prima breşă în sistemul tradiţional cu două cîmpuri. În cazul unor sate se ajunge la individualizarea unui teren compact, în care au locuri de semănat toţi locuitorii, pe care le gunoiesc şi le cultivă anual, la început numai cu cartofi, apoi şi cu legume sau cereale. În cazul satului Ferigi această parte

---

170 Ioan Bratu şi Ioan Puşcaş, *Urbariul Velenţei la 1772*, în *Lucrări ştiinţifice, seria istorie-ştiinţe sociale-pedagogie*, Oradea, 1971, p. 159.

171 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 166, f. 131v—132.

172 *Ibidem*, dosar 160, 1, 83—85v.

173 Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 184.

174 L. Botezan, *Producţia agricolă din Transilvania ...*, p. 170.

175 B. Ştefănescu, *Consideraţii asupra nivelului ...*, p. 175—180.

176 L. Botezan, R. Schilling, *op. cit.*, II, p. 89—106.

177 R. Vuia, *Ţara Haţegului ...*, p. 67.

a hotarului poartă denumirea de „Țarina Mică“, separată printr-un gard permanent de restul hotarului. În accepțiunea țăranilor sistemul de cultură este tot cel cu două cîmpuri[178], ca și pentru locuitorii satelor bihorene în secolul al XVIII-lea aflate în situații asemănătoare. De remarcat că introducerea cartofului în satele bihorene la începutul secolului al XIX-lea găsea multe localități cu hotarele împărțite în trei cîmpuri; și în aceste cazuri, ca și în restul Europei, din grădini — locurile de experimentare a tuturor culturilor noi[179] — cartoful nu trece în calculatura destinată culturilor de primăvară, ci în terenuri luate din cîmpul de ogor sau desțelenite în pășune, cum s-a întîmplat la Bicaciu, situație consemnată pe planul localității la 1818[180].

Pasul următor l-a constituit intrarea în rotația anuală a cîmpurilor, ca un cîmp separat, a acestor terenuri care s-au numit încă din secolul al XVIII-lea, cu un termen de împrumut, „mălăiști“[181], ajungîndu-se astfel la sistemul cu trei cîmpuri clasic, forțat[182], transmis pînă la secolul nostru și studiat pe teren de către sociologi și etnografi. Trebuie făcută însă precizarea că terenurile cultivate separat cu porumb n-au intrat în toate cazurile în rotirea anuală a cîmpurilor ca un cîmp separat. În satele în care suprafețele arabile erau reduse ele au fost integrate în cele din urmă celor două cîmpuri existente anterior. Satul Borș, care la 1770 avea pămînturi separate pentru semănăturile de primăvară, în afara celor două calcaturi, la începutul secolului al XIX-lea aceste terenuri fuseseră cuprinse în cadrul cîmpurilor existente, după cum reiese din planul localității executat la 1807[183].

Introducerea în rotație a cîmpurilor și a terenurilor care fuseseră cultivate anterior, anual, cu porumb a dus inițial la următoarea de rotație a cîmpurilor: cereale de toamnă — cereale de primăvară — ogor — cereale de toamnă . . .[184]. Deci în acest caz porumbul urma întotdeauna în rotație după cerealele de toamnă. Această variantă a rămas valabilă în cele mai multe zone pînă în contemporaneitate. Spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea însă, sînt consemnate încercări de a schimba ordinea rotației culturilor în cele două cîmpuri cultivate ale sistemului: se experimentează cultivarea porumbului după ogor, cerealele de toamnă urmînd după porumb. Gheorghe Șincai consemnează în lucrarea sa *Povățuire către economia de cîmp,* deosebit de importantă pe linia studierii evoluției tehnicii agricole[185] — faptul că „în unele părți au obicinuit plugarii a semăna bucate de toamnă nu numai pe pămînturile ogorîte ci și în mălăiști (cucuruziști) și unii ca aceia mai mult folos au, decît cei care le seamănă în

[178] Informator: Șerban Aurel, ns. 1919, nr. 41, Ferigi, jud. Hunedoara.
[179] B. Ștefănescu, *Considerații asupra nivelului . . .*, p. 174—175.
[180] Arh. St. Oradea, *fond Colecția de planuri*, inv. 98.
[181] Gheorghe Șincai, *Povățuire cătră economia de cîmp*, Buda, 1806, p. 29.
[182] H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze . . .*, p. 105.
[183] Arh. St. Oradea, *fond Colecția de planuri*, nr. 126.
[184] L. Botezan, *Producția agricolă din Transilvania . . .*, p. 172.
[185] George Maior *România agricolă*, ediția a II-a, București, 1911, p. 45.

moine sau în țeline numai odată arate"[186]. De remarcat că această ordine s-a păstrat uneori în cadrul tehnicilor țărănești de asolament pînă în secolul nostru. Avantajul acestei rotații este în primul rînd în folosul porumbului dar nu exclusiv, de ea profitînd și cerealele de toamnă, grîul mai ales. Porumbul, chiar dacă este o premergătoare mediocră pentru grîul de toamnă, este preferabil cel puțin în două privințe: gunoirea se făcea porumbului, deci plantei premergătoare, regulă agrotehnică rămasă valabilă și astăzi, iar în al doilea rînd prașilele care se aplicau porumbului ca lucrări de întreținere — minimum două — curățau mai bine terenul de buruieni, de paraziți animali, limitînd și dezvoltarea bolilor criptogamice și bacteriene, lăsînd în același timp solul mai afînat[187]. Ținînd însă seama de faptul că porumbul consumă o mare parte din substanțele organice și apa din sol, epuizîndu-l și că eliberează foarte tîrziu terenul, îngreunînd prin aceasta semănatul cerealelor de toamnă în perioada optimă[188], acest asolament s-a folosit pe scară redusă.

Introducerea porumbului a influențat sistemele de cultură și în alt sens. Productivitatea lui sporită față de cea a cerealelor păioase a dus la eliminarea din cultură a acestora din urmă în multe locuri unde cultura lor întrunea condiții mai puțin prielnice. În zonele cu ierni mai reci porumbul a eliminat din cultură cerealele de toamnă, cu randamentul cel mai slab în aceste condiții, ceea ce a dus practic la imposibilitatea funcționării și deci a adoptării unui sistem cu trei cîmpuri.

În cele mai multe zone porumbul n-a eliminat din cultură cerealele păioase și mai ales pe cele de toamnă. Penetrația lui în cultura de cîmp s-a făcut în detrimentul pîrloagei, a ogorului, iar atunci cînd s-a făcut în cadrul cîmpurilor cultivate, introducerea sa a fost mai ales în detrimentul cerealelor de primăvară. Porumbul contribuie astfel la refacerea unui echilibru dintre culturile de toamnă și cele de primăvară, primele fiind predominante la nivelul secolelor XVI—XVII.

Un asemenea echilibru a mai fost posibil în agricultura transilvăneană în momentul extinderii culturilor de toamnă, moment favorabil introducerii sistemului de cultură cu trei cîmpuri[189]. Într-un moment asemănător — datorat grîului crînău de toamnă — s-a introdus și s-a răspîndit sistemul cu trei cîmpuri în Europa occidentală. Ofensivei grîului de toamnă i-a rezistat în Apus ovăzul, cereală de primăvară, cu mare importanță economică, cu rol alimentar (în Germania, Franța sau Scoția), dar mai ales furajer, în creșterea cailor[190]. În tot cazul se insistă mult în literatura europeană asupra rolului pe care acest echilibru l-a avut în

---

186 Gh. Șincai, *op. cit.*, p. 29.

187 C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. I, p. 335; Gh. Bîlteanu, V. Barnaure, *op. cit.*, p. 71.

188 C. Filipescu (sub direcția) *Marea enciclopedie agricolă*, vol. V, p.19.

189 D. B. Grekov, *Țăranii în Rusia din timpurile cele mai vechi și pînă în secolul al XVII-lea*, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1952, p. 44; E. Lazea, *op. cit.*, p. 262.

190 Georges Duby, *op. cit.*, p. 173; Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 82.

adoptarea sistemului cu trei cîmpuri. Pentru mulți istorici existența în cultură atît a cerealelor de toamnă cît și a cerealelor de primăvară constituie un indiciu sigur al practicării tehnicilor de asolament trienale. Astfel, s-a considerat pentru Midland-ul englez, pentru alte regiuni din vestul și nordul Europei, că deși se folosea sistemul bienal de rotație, arabilul era de fapt împărțit în trei sole: o solă, formată din jumătatea suprafeței arabile, era lăsată pentru refacere, cealaltă jumătate fiind divizată la rîndul ei în alte două părți, dintre care una se cultiva cu cereale de toamnă, cealaltă cu cereale de primăvară. Un astfel de model a fost propus și pentru a explica trecerea spre asolamentul trienal în teritoriile locuite de slavii de răsărit și de apus[191].

În ceea ce privește Transilvania suprafețele de ovăz cultivate rămîn mult mai scăzute în comparație cu cele ale grîului de toamnă. Se menține în cultură și grîul de primăvară dar este cultivat mai ales în zone cu condiții de climă mai aspre. Orzul, se pare mai mult o cereală de toamnă[192], a rămas tot timpul o cultură secundară, statut spre care tinde din ce în ce mai mult și cultura meiului[193]. Au existat desigur și alți factori care au creat praguri tehnico-economice și sociale care n-au putut fi depășite. Așa se face că secolul al XVIII-lea găsea agricultura țărănească a Transilvaniei într-o covîrșitoare predominare a sistemului cu două cîmpuri[194]. Totuși nu putem elimina nici pentru această arie posibilitatea ca în cîmpul cultivat al sistemului cu două cîmpuri să existe două sectoare unul pentru cerealele de toamnă, unul pentru cerealele de primăvară, înaintea introducerii culturii porumbului, mărturiile documentare cu privire la existența celor două categorii de cereale fiind numeroase. În acest caz sub formula „două cîmpuri“ se ascunde sigur și această formă tranzitivă. Un mare istoric polonez contemporan, analizînd documente din secolul al XV-lea referitoare la sistemele de cultură din Polonia acestei perioade, ajunge la concluzia că ele, deși nu mai sînt sisteme cu două cîmpuri, constituie „o formă totalmente distinctă de asolamentul trienal“, fiind mai apropiat de sistemul celt din Ecosse, ce presupune existența unor terenuri numite „infields“, cultivate în permanență, supuse unei rotații regulate, comunitare și „outfields“, pămînturi rămase în afara acestei rotații, cultivate individual. Sistemul acesta a avut după cum precizează același autor o mare răspîndire în Franța medievală și se pare și în alte părți ale Europei[195]. Adăugată la aceasta modalitatea de trecere spre asolamentul trienal pe care am analizat-o pentru Bihor — generală de altfel pentru întreaga Transilvanie în secolul al XVIII-lea — avem schița unui tablou al complexității fenomenului de trecere spre sistemul de cultură cu trei

[191] D. B. Grekov, *op. cit.*, p. 38, 44; Al. Gieysztor, *op. cit.*, p. 171.

[192] Georges Duby, *op. cit.*, p. 80.

[193] D. Prodan, *Iobăgia* ..., vol. II, p. 50—51, 88, 150, 334 etc.

[194] *Istoria României*, vol. III, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1964, p. 403.

[195] Al. Gieysztor, *op. cit.*, p. 173.

cîmpuri forțat[196]. Pentru a face deosebirea între sistemul cu trei cîmpuri clasic sau forțat și sistemele de tranziție care-l leagă de sistemul cu două cîmpuri, sisteme în care rotație de trei ani rămînea „embrionară" s-a propus în literatura de specialitate europeană termenul de „asolament trienal neregulat"[197].

Trecerea de la sistemul cu două spre cel cu trei cîmpuri trebuie privită și prin prisma creșterii suprafețelor cultivate de către țărani, ca urmare a sporului demografic în primul rînd, iar în al doilea rînd ca urmare a tendinței tot mai accentuate de antrenare a gospodăriei țărănești în economia de schimb. Această creștere se putea face prin creșterea pămînturilor arabile în ansamblul pămînturilor iobăgești, în dauna pășunii, pădurii și a fînațului, dar mai ales a pădurii. Se mai putea face apoi prin luarea spre cultivare a unor pămînturi alodiale,mai ales în predii sau prin primirea spre defrișare a unor porțiuni din pădurea domenială. Prima modalitate va fi practicată tot timpul pe scară redusă, din cauza lipsei pădurilor iobăgești și a caracterului mixt al economiei, care nu permitea renunțarea la părți de pășune și fînațe fără riscul de a rupe echilibrul ce se stabilește între cele două ramuri economice de bază. Devine astfel ușor de explicat faptul că toate referirile documentare la creșterea arabilului satelor sînt informații despre defrișări în pădurile alodiale sau despre arendări de predii. Locuitorii din Otomani folosesc pămînturile defrișate, care rămîn sub obligația prestării dijmei și a nonei din produse, nu numai de către iobagi, ci și de către urmașii acestora[198]. Locuitorii din Săcuieni, Vășad, Adoni[199], Belfir, Cociuba Mare[200] dețineau pămînt arendat în predii, în schimbul nonei, a unor obligații în muncă sau în bani (excepție face Săcuieni). În cazul satelor Adoni și Belfir pămîntul arendat în predii rămîne în afara celor trei calcaturi ale satelor respective. Locuitorii tîrgului Săcuieni practică un sistem de cultură cu trei cîmpuri. Din cele trei cîmpuri unul este format din pămîntul urbarial al localității, celelalte două fiind pe pămînt alodial, lucrat de către țărani fără a plăti dijma[201]. Vășadul are hotarul propriu împărțit în două calcaturi, pentru a treia calcatură a arendat un pămînt în prediul vecin Kopaytally[202], o situație întrucîtva asemănătoare fiind consemnată la Cociuba Mare, cu deosebire că locuitorii acestui sat își cultivau în două cîmpuri pămînturile proprii, iobăgești și în trei cîmpuri pămîntul luat în arendă contra nonei în prediul Bothar[203]. Așadar locuitorii acestui sat practică două sisteme de cultură: unul cu două cîmpuri în hotarul propriu și altul cu trei cîmpuri în prediul amintit.

---

[196] Albert Soboul, *op. cit.*, p. 78.
[197] Al. Gieysztor, *op. cit.*, p. 173.
[198] Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 161, f. 26v—27v.
[199] *Ibidem*, f. 12—13, 24v—25, 124v—125.
[200] *Ibidem*, dosar 159, f. 77v—78.
[201] *Ibidem*, f. 12—13.
[202] *Ibidem*, f. 24v—25.
[203] *Ibidem*, dosar 159, f. 77v—78.

Trecerea de la sistemul cu două cîmpuri spre sistemul cu trei cîmpuri trebuie legată, cel puțin pentru unele localități, de intensificarea gradului de gunoire. Creșterea părții de hotar cultivată de la 1/2 la 2/3 presupune asigurarea unei fertilizări constante prin gunoire în satele ale căror pămînturi au o fertilitate naturală mai scăzută. De obicei, indiferent de mărimea hotarului și a plantelor cultivate, satele de deal și munte bihorene evită în această perioadă să-și împartă hotarele în trei cîmpuri din cauza sterilității pămîntului, atît de des invocată de documente. Refacerea în aceste cazuri era mai dificilă. Sistemul cu două cîmpuri permite o refacere pe cale naturală a 50% din arabil, căreia i se adaugă în unele cazuri gunoirea cu ajutorul vitelor în timpul pășunatului și gunoirea cu gunoi de grajd, înainte de semănat. În cadrul sistemului cu trei cîmpuri doar o treime din pămînt beneficiază de o refacere pe cale naturală sau poate fi gunoit cu ajutorul vitelor. Din cele două treimi cultivate anual gunoire necesită în primul rînd cîmpul care urmează a fi cultivat cu cereale de primăvară. În cazul acestuia posibilitatea gunoirii cu vitele se reduce la perioada de aproximativ o jumătate de an dintre recoltarea cerealelor păioase și semănatul porumbului. Așa că pentru funcționarea sistemului cu trei cîmpuri în zonele de deal și munte era necesară asigurarea unei cantități mai mari de gunoi de grajd, ceea ce presupunea un număr mai mare de animale crescute în stabulație, limitată de lipsa oricărui nutreț artificial, de care în secolul al XVIII-lea nu beneficiază multe dintre cele mai favorizate regiuni ale Europei[204], precum și existența unor condiții de transport (drumuri, mijloace de transport și forță de tracțiune) adecvate. Ori acest complex de factori era destul de greu de realizat în regiunile cu relief accidentat ale Transilvaniei în secolul al XVIII-lea. De fapt gunoirea apare uneori ca indispensabilă și la cîmpie, locuitorii din Chișlaz afirmînd la 1720 că două din cele trei calcaturi ale hotarului nu sînt cultivabile fără gunoire[205]. Oricum creșterea gradului de gunoire a contribuit în mod cert la restrîngerea acțiunii limitative a factorilor de mediu[206].

Aceste realități privitoare la trecerea de la sistemul cu două cîmpuri la cel cu trei cîmpuri, consemnate în documentele analizate, sînt în mare parte anterioare dispoziției imperiale din 1766 prin care se cerea folosirea exclusivă a sistemului cu trei cîmpuri și dovedesc materializarea în cadrul mediului tehnic țărănesc a noii tendințe tehnice, în măsura în care această tendință venea în întîmpinarea unor necesități interne ale comunității[207]. Această afirmație nu exclude, evident, impunerea sa de către stăpînii de pămînt în unele cazuri.

Adoptarea sistemului de cultură cu trei cîmpuri are loc în Bihor într-un moment istoric deosebit de important sub raport social: perioada de trecere de la obiceiul împărțirii anuale a pămînturilor în cadrul co-

---

204 Fernand Bruadel, *op. cit.*, p. 88.
205 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 166, f. 179v—180.
206 Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 68—69.
207 André Leroi-Gourban, *op. cit.*, p. 336.

munității sătești la împărțirea lor definitivă în sesii. Este semnificativă situația satului Nojorid din plasa Oradea care avea hotarul împărțit în trei cîmpuri: pămîntul din două cîmpuri era împărțit deja definitiv în sesii, în timp ce pămîntul din cea de-a treia calcatură se măsura și se împărțea în fiecare an, „conform obiceiului“[208]. Împărțirea anuală a pămîntului se practica de asemenea la Buduslău și Sîntimreu[209], în timp ce în alte localități (Sălacea, Otomani, Vășad, Adoni, Marghita etc.)[210] ele sînt împărțite definitiv în sesii. Această trecere poate fi și ea într-o oarecare măsură urmarea adoptării în cultură a porumbului, mai ales a separării unor loturi de către fiecare țăran, cultivate anual cu această plantă. Fenomenul în sine a însemnat o slăbire a puterii obștii ca organism colectiv în favoarea individului, cu repercusiuni se pare și asupra sistemelor de cultură: scăzînd puterea coergitivă a obștii, țăranii au tendința să iasă din cadrul sistemului rigid al cîmpurilor obligatorii, sistem care, cel puțin în unele cazuri a fost impus, fără a se ține seama de condițiile locale. Aceasta explică în bună parte renunțarea unui mare număr de sate la împărțirea hotarelor în cîmpuri, în favoarea unor sisteme inferioare din punct de vedere tehnic dar mai eficiente din punct de vedere al economiei proprii țărănești. Părăsirea masivă în unele zone a sistemelor calcatoriale — cu două sau trei cîmpuri — în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, chiar după dispoziția imperială din 1766[211] este și o formă a luptei sociale. Sistemul calcatorial, deși, repetăm, din punct de vedere tehnic era un progres indiscutabil, permitea un mai bun control din partea autorităților, deci posibilități sporite de impunere.

Documentele cercetate, mai ales colecția de planuri, oferă amănunte interesante asupra organizării hotarului satelor care au adoptat sistemul cu trei cîmpuri[212].

Se detașează în cadrul hotarului pămîntul arabil împărțit în cele trei calcaturi, fiecare calcatură fiind împărțită în mai multe sectoare (cartiere), apoi fînațul și pășunea comună și uneori pămînturile alodiale, arabil și fînaț. Multe planuri consemnează tot în extravilan cînepiștile și grădinile pentru varză. Astfel satul Roit avea o cînepiște de 48 și 5/8 iugăre[213], iar Berechiul de 12 iugăre[214]. Bicaciu are două cînepiști: una a românilor, una a slovacilor[215].

Calcaturile sînt de obicei compacte, dar sînt — după cum am precizat anterior — și cazuri în care unele calcaturi sînt formate din două sau

208 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 159, f. 81—81v.
209 *Ibidem*, dosar 161, f. 27v—28.
210 *Ibidem*, f. 20v—22, 25v, 27v, 136—137.
211 Ștefan Molnar, *op. cit.*, p. 175.
212 Chiar dacă majoritatea planurilor sînt executate în primele decenii ale secolului al XIX-lea, multe se bazează pe măsurători efectuate în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea.
213 Arh. St. Oradea, *fond Colecția de planuri*, inv. 525.
214 *Ibidem*, inv. 84.
215 *Ibidem*, inv. 100.

mai multe părţi separate între ele de obstacole naturale, situaţie dictată de topografia locală. Astfel calcatura a treia a localităţii Sălacea era situată parţial pe grindurile din terenul mlăştinos a părţii de nord-est a hotarului satului, căruia i se adaugă un teren aflat exact în partea opusă a vetrei[216]. În cazul satului Bicaciu[217] atît calcatura I cît și calcatura a III-a sînt în cîte două părţi[218]. În unele cazuri aceste planuri consemnează și denumirile sub care calcaturile sînt cunoscute de către săteni. La Vășad calcatura I era numită popular „Cîmpul cel Frumos", calcatura a II-a — „Cîmpul Săracilor", iar calcatura a III-a — „Cîmpul lui Engheti[219]. Uneori este precizată și denumirea locurilor de arătura din care se compun calcaturile. Calcatura I-a a satului Sititelec se compune din Cîmpul Mare și Cîmpul Mic, separate de o vale[220]. Arabilul Cordăului este împărţit în 1840 în trei cîmpuri: Cîmpul de Jos, compus din patru locuri de arătură (Curăţituri, Ţarina de Sus, Ţarina de Jos, Micheleș), Cîmpul de Mijloc cu șase locuri de arătură (Vălcele, Lebeniște, Pe lîngă Valea cea Mare, Pusta, Pîrloage și Tăușorul), Cîmpul de Sus cu patru cîmpuri de arătură (al Bereștilor, Pe lîngă Ţintirim, al Sturzului, Adena)[221]. Calcaturile sînt astfel constituite încît să aibă întinderi cît mai apropiate ca suprafaţă. La Vășad calcatura I are o suprafaţă de 1 277 cîble de semănături, a II-a 968 cîble, iar a treia — 998 și 1/3 cîble[222], la Roit: calcatura I-a — 372 și 3/8 iugăre, calcatura a doua — 405 și 6/8 iugăre, iar a III-a — 395 și 4/8 iugăre[223], iar la Miersig, calcatura I-a — 605 și 5/8 iugăre, calcatura a II-a — 780 și 7/24 iugăre, calcatura a III-a — 660 și 8/24 iugăre[224]. La cumpăna secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, ca și în perioadele anterioare calcaturile satelor cuprind pe lîngă pămînt urbarial și pămînt alodial. Interpătrunderea pămînturilor iobăgești cu cele senioriale era o caracteristică a sistemelor calcatoriale ale Europei, fiind întîlnită din Anglia pînă în Rusia[225]. Stăpînii de moșie și iobagii trebuiau să se supună astfel împreună așa-numitei „sile a pămîntului" aplicată în fiecare sat. Dacă suprafaţa pămînturilor alodiale este variabilă de la o calcatură la alta, suprafaţa pămînturilor urbariale este întotdeauna aceeași în cele trei calcaturi: 216 și 2/3 cîble la Vășad, 240 și 7/24 iugăre la Miersig. Cea mai mare parte a pămîntului iobăgesc a fost împărţit prin reglementarea urbarială în mod egal între ţărani, lucru consemnat şi pe tabelul care însoţeşte planurile, suprafeţe mai mari deţin preotul şi dascălul. Sînt însă și pămînturi remanenţiale, rămase neîmpărţite în urma reglementării urba-

---

[216] *Ibidem*, inv. 538.
[217] *Ibidem*, inv. 705.
[218] *Ibidem*, inv. 100.
[219] *Ibidem*, inv. 705.
[220] *Ibidem*, inv. 562.
[221] *Ibidem*, inv. 206.
[222] *Ibidem*, inv. 705.
[223] *Ibidem*, inv. 525.
[224] *Ibidem*, inv. 403.
[225] G. M. Travelyan, *op. cit.*, p. 186; Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 38.

riale, cultivate de către ţărani în înţelegere cu stăpînul de pămînt. Loturile iobăgeşti sînt împărţite între ele prin mejdii, a căror suprafaţă totală în cele trei calcaturi ale satului Roit era de 10 şi 3/8 iugăre[226]. Calcaturile între ele au fie limite naturale — văi, mlaştini, păduri etc. — fie vatra satului sau drumuri, drumuri care în cazul aceluiaşi sat (Roit) aveau o suprafaţă de 24 şi 3/8 iugăre[227]. Desigur acolo unde aceste limite lipsesc sau oferă o protecţie insuficientă culturilor s-au folosit gardurile, confecţionate în comun de către toţi locuitorii aşa cum s-a întîmplat peste tot în cadrul sistemelor de cultură comunitare[228], inclusiv în zonele în care se practică şi astăzi.

Uneori în cadrul calcaturilor, deci a arabilului, sînt şi plantaţii de pomi fructiferi — probabil pe mejdiile de hotar cum s-a transmis pînă în zilele noastre — consemnate în cadrul calcaturii a III-a a satului Cordău[229]. În afara celor cuprinse în calcaturi mai există în hotarele satelor arabile alodiale lucrate în regie proprie sau arendate ţăranilor dar care sînt cuprinse în sisteme de rotaţie separate de cel al satelor. Aşa de exemplu în hotarul Miersigului exista o „calcatura secunda" alodială în afara celor trei cîmpuri ale localităţii[230]. Un teren alodial masiv, separat de cele iobăgeşti, exista şi în hotarul Berechiului, arendat ţăranilor şi care în intervalul 1809—1817 devine a patra calcatură a satului[231]. El rămînea pămînt alodial, lucrat în anumite condiţii de către locuitori şi integrat economiei săteşti din punct de vedere tehnic.

Fînaţul, compact ori situat în mai multe locuri, este de două feluri: împărţit în cadrul sesiilor, deci folosit individual de către fiecare ţăran şi fînaţ comun, îngrijit şi cosit în comun de către întreaga comunitate şi din care se dădeau de obicei obligaţiile faţă de domeniu, armată etc. Există apoi fînaţe separate ale preotului, ale cîrciumilor etc. Sînt şi cazuri în care aceste fînaţe erau situate în livezi cultivate cu pomi fructiferi, cum am întîlnit la Cordău sau Girişul de Criş, în acest din urmă caz în cadrul unui sistem cu două cîmpuri[232].

Atît conscrierile cît şi planurile localităţilor consemnează existenţa păşunilor săteşti, separate de arabil sau fînaţ, ocupînd de obicei terenurile mai sterile şi în general mai improprii pentru agricultură. În multe sate aceste păşuni erau insuficiente. În această situaţie arendau locuri de păşunat în prediile vecine, acolo unde există această posibilitate şi, deşi documentele nu o consemnează decît în cazuri izolate[233], folosesc drept păşune calcatura de ogor mai ales în cazul în care avem de-a face cu un

226 Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 525.
227 *Ibidem.*
228 G. M. Travelyan, *op. cit.*, p. 186.
229 Arh. St. Oradea, *fond Colecţia de planuri*, inv. 206.
230 *Ibidem*, inv. 403.
231 *Ibidem*, inv. 83, 84.
232 *Ibidem*, inv. 206, 298.
233 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 166, f. 252v; I. Şuta, *Producţia pe domeniile...*, p. 172.

ogor sterp. Socotind după numărul arăturilor ce se efectuau pentru semănat — trei în majoritatea cazurilor — în Bihorul secolului al XVIII-lea predomina ogorul negru, care se ara de obicei de două ori și se grăpa — în afara arăturii dinaintea semănatului — pentru a menține locul curat de buruieni, a afîna solul și a-i menține mai bine umiditatea[234]. În această situație pășunarea cîmpului de ogor era posibilă în condiții bune doar pînă la prima arătură, efectuată de obicei la începutul verii, după care calitatea pășunii scădea considerabil. În Transilvania varianta ogorului negru a fost proprie mai ales sistemului cu trei cîmpuri și avea încă întinderi considerabile în perioada deceniilor 3—5 ale secolului ale XX-lea, ca și ogorul strep de altfel[235], care în anii celui de-al doilea război mondial ocupa o suprafață în jurul a 1/2 milioane hectare.

Chiar dacă față de sistemele care l-au precedat sub raport tehnic reprezintă un mare pas înainte, sistemul cu trei cîmpuri prezintă o serie de dezavantaje, legate mai ales de „servitutea comunală“ pe care o presupunea. Sincronizarea perfectă a tuturor locuitorilor la executarea lucrărilor agricole era cheia succesului acestui sistem. O întîrziere a unui singur țăran în executarea unei munci agricole atrăgea după sine o întîrziere a întregii comunități în executarea lucrării respective. Orice inițiativă individuală — în sensul îmbunătățirii tehnicilor de cultură — era exclusă[236]. Acestei „sile a cîmpului“ i se adaugă faptul că o treime din arabilului satului rămînea necultivată anual, limita sa cea mai nefastă[237]. Odihna pămîntului era necesară în lipsa unei gunoiri intense. Dar ea restrînge culturile, de unde necesitatea de a se consacra grînelor tot restul hotarului, cunoscută fiind pe de o parte alimentația predominant cerealieră a populației pînă în epoca modernă, pe de altă parte faptul că grîul, datorită faptului că nu se poate cultiva anual pe același teren, are nevoie de un teren mai mare decît suprafața pe care o ocupă[238]. Aceasta atrăgea limite puse celorlalte culturi și fînațelor. Lipsa furajelor pentru iarnă, deci o perioadă redusă de stabulație, explică numărul insuficient de animale, calitatea lor mediocră și totodată cantitatea mică de gunoi, care face din pîrloagă o necesitate. Sîntem deci în prezența unui cerc vicios, „cercul infernal“ al vechii agriculturi, cum a fost el denumit[239]. În același timp necesitatea ca fiecare țăran să aibă pămînt în fiecare din cele trei cîmpuri mărea gradul de fărîmițare a arabilelor iobăgești și așa excesiv

---

[234] C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. IV, p. 250; V. Tufescu, *op. cit.*, p. 9; L. Botezan, *Producția agricolă din Transilvania ...*, p. 161—164; I. A. Goia, *op. cit.*, p. 28.

[235] I. L. Ciomac, *Cultivarea pămîntului ...*, p. 321; E. Sănduleac, *op. cit.*, p. 181; Marin Popescu-Spineni, *Geografia economică a satului Drăguș*, în *Sociologia românească*, an III, 1939, nr. 4—6, p. 190; H. H. Stahl, *Amintiri ...*, p. 122; I. Toșa, *op. cit.*, p. 116—117; C. Filipescu (sub direcția), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. IV, p. 250.

[236] *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 541.

[237] Albert Soboul, *op. cit.*, p. 79.

[238] Fernand Braudel, *op. cit.*, p. 85.

[239] Albert Soboul, *op. cit.*, p. 79.

de fărîmiţate, aflate la mari distanţe unele de altele, ceea ce îngreuna lucrarea pămîntului, pierzîndu-se mult timp cu deplasările de la un teren la altul, complicînd transporturile şi aşa greu de efectuat[240].

Ecourile luptei pentru înlăturarea totală a pîrloagei răzbat şi la noi, vehiculate de minţile luminate ale epocii: „... odihna aceasta — scrie Gheorghe Şincai — nu e de vreun folos, pentru că dacă se va gunoi pămîntul după datina lui, nu are lipsă de odihnă, ci în tot anul se poate agonisi cu mare folos, măcar de ar şi trebui schimbată semănătura bucatelor în fieştecare an“[241].

Procesul de trecere spre sistemul cu trei cîmpuri, care va continua în zona noastră şi în secolul al XIX-lea, este parţial concomitent procesului de trecere, la nivelul Europei occidentale, la sistemul rotativ anual. Semnificativ este faptul că dispoziţia din 1766 a Mariei Tereza de generalizare a sistemului cu trei cîmpuri[242] este dată în acelaşi timp cu ordonanţele pentru suprimarea sistemelor calcatoriale într-o serie de state din Apusul Europei: renunţarea la sistemul „open-field-ului“ în Anglia în favoarea „împrejmuirilor“ şi rolul avut în acest semn de aşa-zisele „Acte particulare“ ale parlamentului: ordonanţele şi legile adoptate în Danemarca (1769, 1776, 1781) pentru suprimarea sistemului „solskifte“ echivalent „open-field-ului“[243]. În Transilvania sistemul s-a menţinut, după cum am arătat şi în secolul al XX-lea în cadrul agriculturii ţărăneşti, situaţie similară şi altor zone geografice apropiate (Slovacia, Polonia)[244] sau chiar din Apusul Europei, în Franţa, de exemplu, în regiunile în care condiţiile locale n-au permis introducerea unui sistem superior[245].

•

Din consideraţiile făcute pînă aici, precum şi din anexele care însoţesc prezentul studiu se poate constata existenţa unor diferenţieri în ceea ce priveşte sistemul de cultură utilizat la nivelul zonelor, a subzonelor, a localităţilor chiar, diferenţieri care nu sînt proprii numai Bihorului şi nici perioadei la care ne raportăm. Aceste diferenţieri sînt în funcţie de un complex de factori cu caracter general — care influenţează sistemele de cultură prin raporturile dintre ei, în orice loc şi în orice perioadă de timp — alţii cu caracter mai special, legaţi mai mult de perioada de timp la care ne-am referit.

Am grupat aceşti factori în trei categorii:

---

[240] Liviu Botezan, *Organizarea pămînturilor arătoare şi a fînaţelor iobăgeşti din Transilvania în perioada 1789—1820*, în *Apulum*, VIII, 1971, p. 137—168.

[241] Gh. Şincai, *op. cit.*, p. 19.

[242] Este adevărat că suplimentul unui decret din 1767 scutea de dijmă orice cultură afectată în pîrloagă (Imre Wellmann, *op. cit.*, p. 142).

[243] *Histoire générale de techniques*, tome II, p. 550; G. M. Travelyan, *op. cit.*, p. 688, 690.

[244] Mihai Pop, *Agricultura în Cehoslovacia, stări, probleme, înfăptuiri*, în *Sociologie românească* an. II, 1937, nr. 4, p. 169; Witold Nowosz, *op. cit.*, p. 178.

[245] C. Filipescu (sub direcţia), *Marea enciclopedie agricolă*, vol. V, p. 494.

I. FACTORI FIZICO-GEOGRAFICI

1. **Configurația geomorfologică** a zonei, cu diferențieri la nivelul hotarului fiecărei comunități este, după cum s-a putut constata deja, un factor de multe ori hotărîtor, condiționînd, prin gradul de fragmentare a reliefului, mărimea hotarului, dispersarea terenurilor de cultură în cadrul hotarului. Relieful fragmentat din zona de munte sau de contact cu muntele determină o fragmentare corespunzătoare a pămînturilor de cultură, care face imposibilă împărțirea hotarului în cîmpuri. Dimpotrivă, satele de cîmpie, cu hotare compacte în jurul așezărilor favorizează adoptarea unor tehnici bazate pe existența părților de hotar cultivate prin rotație, cu suprafețe din ce în ce mai reduse de pîrloagă, cu cît ne apropiem mai mult de zilele noastre.

2. **Condițiile pedo-climatice** legate de factorul anterior, de poziția pe glob, au și ele un mare rol în adoptarea sistemului de cultură.

Solurile de mică profunzime și sărace de tipul podzolurilor din regiunile muntoase impun limite precise în ceea ce privește tehnicile de asolament și implicit sistemele de cultură. Condițiile pedologice sînt cele care, în cadrul agriculturii de cea mai mare altitudine, impun în mod necesar adoptarea sistemului „în moină" sau utilizarea sistemului cu două cîmpuri ca sistemul cel mai evoluat posibil al acestor categorii de terenuri. Aici țelina sau moina este o necesitate de ordin tehnic, o condiție esențială a practicării agriculturii. Existența acestei moine de necesitate are aici importante implicații ecologice. Limita naturală a pămîntului, — cu toată intervenția antropică, ce vizează lărgirea sa, prin aplicarea tehnicilor de cultură, — impune deci o limită suprafeței cultivate anual din totalul suprafeței deținute de o comunitate. Orice forțare a acesteia produce perturbații ecologice cu consecințe nefaste. Păstrarea unui echilibru între condițiile naturale și subsistemul tehnic al sistemului de cultură a fost condiția esențială a păstrării în cultură a unor terenuri puse în circuitul agricol cu milenii în urmă[246].

Climatul, la rîndul său, influențează și el sistemul de cultură. Existența moinei de necesitate în zona de munte este și o consecință a climatului; din cauza întîrzierii maturizării recoltelor, timpul prea scurt de după secerat nu permite semănatul în perioada optimă a cerealelor de toamnă. Climatul secetos din regiunile mediteraniene a păstrat din epoca romană pînă în cea contemporană sistemul de cultură cu două cîmpuri. În aceste regiuni una din problemele esențiale ale practicării agriculturii este cea a constituirii, păstrării și refacerii rezervei de apă în sol, ținînd cont de lunga perioadă caracterizată printr-un deficit de precipitații. Insuficiența ploilor face necesar un ritm suficient de distanțat în timp de recolte. Din aceleași considerente era necesară distrugerea periodică a bu-

[246] *Histoire général de techniques*, tome III, p. 541.

ruienilor, de unde şi numărul mare al arăturilor din perioada în care pămîntul este lăsat să se odihnească[247]. Încercările de introducere prin măsuri administrative a sistemului cu trei cîmpuri în unele zone a întîmpinat rezistenţa localnicilor, rezistenţă motivată prin lipsa de rentabilitate a culturilor de primăvară care nu ajung decît rar la coacere[248]. „Antropocentrismul exagerat ale epocii noastre — arăta istoricul Ştefan Imreh — ne face să uităm deseori rolul considerabil în trecut al mediului care nu poate fi neglijat. Omul care-şi cultivă pămîntul luptînd cu natura nu poate fi studiat independent de relief, de sol, de climă“[249]. Omul epocii feudale, arată Marc Bloch, era apropiat naturii, mult mai apropiat decît sîntem noi astăzi[250].

Subliniind rolul factorilor din această categorie nu înseamnă că acordăm mediului fizic un rol exclusiv, pentru că, aşa cum remarca A. Leroi-Gourhan, „geografia şi climatologia explică bine, în mare, formele esenţiale ale activităţii umane, dar uneori retrospectiv şi adesea fără a furniza mijlocul de a dezlega nuanţele de adaptare“[251]. De aceea acţiunea lor poate fi înţelează numai coroborînd-o cu cea a factorilor pe care i-am inclus categoriilor următoare.

II. FACTORII SOCIAL-ISTORICI ŞI CULTURALI

1. **Relaţiile de producţie** — feudale în cazul de faţă — favorabile existenţei unei economii închise, cu un pronunţat caracter de subsistenţă, au contribuit la o mărire a gradului de stabilitate în timp a tehnicilor agricole, inclusiv a celor de asolament. Mentalitatea însăşi a epocii feudale era improprie dezvoltării tehnicilor agricole, care vor depăşi greu o serie de handicapuri, „de blocări tehnice“[252]. Societatea feudală trebuia să se bazeze — în accepţiunea claselor dominante — printr-un statu-quo care să le menţină dominaţia. Orice inovaţie le apărea în detrimentul acestui echilibru „economic, social şi mental“. Aceleaşi inovaţii erau privite cu ostilitate şi de către marea masă a ţărănimii, pentru că aplicarea lor practică erau în favoarea clasei dominante[253]. Evident această mentalitate nu mai are pentru secolul al XVIII-lea puterea unei axiome. Nu putem însă să facem abstracţie de faptul că relaţiile de producţie rămîn

[247] André G. Haudrincourt, Mariel Jean-Bruhnes Delamarre, *L'homme et la charrue a travers le monde*, Gallimard, Paris, 1955, p. 98.
[248] Al. Pap-Antal, A. Cherteş, *op. cit.*, p. 191.
[249] Ştefan Imreh, *Unele probleme şi metode noi în cercetarea istoriei agriculturii feudale*, in *Terra nostra*, II, 1971, p. 365.
[250] Marc Bloch, *Feudal society*, vol. I, Chicago, f.a., p. 72.
[251] André Leroi-Gourhan, *op. cit.*, p. 312.
[252] Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 273.
[253] *Ibidem*, p. 276; Ştefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, vol. II, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1979, p. 17.

feudal, că spațiul nostru se află încă în „faza celei de-a doua iobăgii“, caracterizată printr-o dezvoltare sinuoasă a producției agricole pe baza intensificării obligațiilor feudale ale țărănimii, fără o dezvoltare spectaculoasă a tehnicilor[254]. Accentuarea procesului de destrămare a relațiilor feudale, cu toate fenomenele care-l însoțesc: creșterea părții din producția agricolă destinată pieții, sporirea ponderii pămîntului alodiale în ansamblul economiei domeniale; pămînturile lucrate în regie proprie tind să devină purtătoarele de cuvînt ale noutăților de ordin tehnic. Aceasta va determina adoptarea de tehnici noi care să facă posibilă reducerea sau chiar renunțarea la ceea ce un agronom al epocii numea foarte sugestiv „oprobiul pîrloagei“[255], văzută ca una dintre căile de intensificare a agriculturii.

2. **Apartenența la marile arii culturale,** în cazul nostru la jumătatea occidentală a Europei de la răsărit de Elba. Aceasta explică adoptarea largă a sistemelor de agricultură tradiționale ale Europei, cu o diferență în timp în ceea ce privește momentul inițial față de vestul continentului, pornit mai de timpuriu pe calea dezvoltării capitaliste[256]. În cadrul acestei mari arii există numeroase deosebiri în ceea ce privește dezvoltarea agriculturii, inclusiv la nivelul tehnicii de producție, deosebiri ce au la bază specificul dezvoltării locale, existînd uneori deosebiri chiar în cadrul aceleași etnii. Așa sînt deosebirile în privința sistemelor de agricultură dintre Transilvania — unde este tot mai accentuat procesul de trecere spre sistemul cu trei cîmpuri în secolul al XVIII-lea — și Moldova și Țara Românească, care pentru aceeași perioadă are ca principal sistem de cultură sistemul defrișărilor și dețelenirilor permanente, ajungînd cel mult pînă la un sistem bazat pe asolamentul bienal[257].

3. **Factorul demografic,** cu rol esențial în dezvoltarea componentei tehnice a sistemului de agricultură. Considerînd o societate agrară ca un sistem cu autoreglare, format dintr-un anumit teritoriu, asupra căruia acționează o populație prin intermediul tehnicilor de producție, orice modificare a unora dintre componente atrage după sine modificări în cadrul celorlalte componente pentru ca sistemul să reintre în stare de echilibru. Creșterea populației implică în mod necesar creșterea producției agricole, posibilă pe două căi: extinderea arabilului în cadrul hotarului pînă la un plafon maxim[258] și perfecționarea tehnicilor de producție, în condițiile păstrării neschimbate a suprafețelor de cultură[259]. Creșterea demografică

---

[254] D. Prodan, *Iobăgia...*, I, p. 578—590; Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 32—46.

[255] *Histoire générale de techniques*, tome III, p. 252.

[256] D. Prodan, *Iobăgia...*, vol. I, p. 578—590.

[257] Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 50; Constantin Șerban, *Sisteme de cultură și măsuri pentru sporirea fertilității solului în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea, în Ialomița, Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 243—245.

[258] H. H. Stahl, *Teorii și ipoteze...*, p. 90.

[259] *Ibidem*, p. 92.

din secolul al XVIII-lea a determinat o „foame" de noi pămînturi de cultură, a accelerat în mod indiscutabil procesul de trecere spre asolamente superioare. Scăderea populației din diferite considerente duce în mod automat la scăderea suprafețelor cultivate, necesarul mai redus de hrană putînd fi asigurat și prin tehnici mai simple[260].

4. **Intercondiționarea componentelor sistemului ocupațional tradițional.** În hotarul unei comunități cu economie mixtă, cum au fost marea majoritate a satelor noastre, există un permanent conflict între cele două componente de bază ale sistemului ocupațional: agricultura și creșterea animalelor. Creșterea suprafețelor arabile în cazurile în care nu mai poate fi mărit hotarul în ansamblu, presupune o diminuare corespunzătoare a suprafețelor de pășunat. Pe de altă parte există o strînsă interdependență între cele două ramuri, după cum s-a putut constata în paginile anterioare. Astfel procesul de intensificare a agriculturii atrage după sine și dezvoltarea creșterii animalelor pe bază de stabulație, cu hrana în plus și de bună calitate oferită de existența în cultură a plantelor furajere care vin să se adauge fînațelor naturale.

5. **Gradul de dezvoltare a celorlalte componente ale sistemului tehnicilor agricole și în primul rînd a celor de fertilizare.** „Progresele agriculturii arată un bun cunoscător al problemei, au fost împiedicate din timpurile cele mai îndepărtate de un fapt material important: „tendința pămîntului de a-și pierde fertilitatea....". Modalitățile de a contracara această tendință sînt de trei feluri: gunoirea, lăsarea pămîntului să se odihnească, și alternanța culturilor[261].

Chiar începuturile sistemelor bazate pe alternanță regulată a culturii cu odihna pămîntului sînt indispensabil legate de gunoire. Intensificarea gradului de gunoire corespunde în timp unei mișcări din ce în ce mai accentuate de reducere a pîrloagei. Însă trecerea spre sistemul cu trei cîmpuri — care îmbină în mod obligatoriu pîrloaga cu rotația culturilor — este pusă, așa cum am văzut și în legătură cu intensificarea gunoirii. Trebuie însă făcută precizarea că nu intensificării gunoirii i se datorează în primul rînd înlăturarea definitivă a pîrloagei, ci introducerii pe scară largă a plantelor furajere rădăcinoase și leguminoase care permiteau rotații mai raționale în cadrul asolamentelor. În numeroase documente cercetate, referitoare la realitățile secolului al XVIII-lea din zona Beiușului, se arată că practicarea sistemului cu două cîmpuri este strîns legată de gunoire[262]. Referitor la această zonă, pentru a reliefa importanța mare acordată gunoirii, avem exemplul mai recent, din deceniile 5—6 ale secolului al XX-lea, cînd satele, aflate acum în plină producție pentru piață, interesate să cultive întreg arabilul anual cu cereale, cumpărau gunoi de la fermele model din jurul Salontei, îl transportau cu vagoanele pînă la

---

260 André G. Haudrincourt, Mariel Jean-Bruhnes Delamarre, *op. cit.*, p. 57.
261 A. Birnie, *op. cit.*, p. 32.
262 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura...*, dosar 166, f. 179—306.

Beiuș, de unde îl duceau apoi cu carele în hotarele proprii[263]. Revenind la realitățile agriculturii de munte, constatăm că hotarul multor sate nu permite, prin condițiile pedo-climatice, întindere și mod de dispunere a terenurilor de cultură, împărțirea în sole regulate, pămînturile fiind lucrate în moină reglementată; în condițiile acestui sistem gradul de intensitate al gunoirii este cel care hotărăște numărul anilor de cultură și ai celor de țelină.

6. **Plantele de cultură** constituie, prin dinamica raporturilor dintre ele unul dintre factorii cei mai importanți, de multe ori decisiv, în privința sistemului de cultură[264]. Specialiștii sînt de acord că în analiza sistemelor de cultură la noi trebuie distinse două perioade: una a culturilor cerealelor păioase exclusive și a doua care are ca punct de pornire introducerea în cultură a porumbului și mai apoi și a celorlalte plante prășitoare[265]. Rolul pe care l-a avut generalizarea grîului de toamnă în Occident[266] îl deține pentru cea mai mare parte a regiunilor noastre, porumbul.

Să nu uităm apoi faptul pe care l-am amintit deja și anume că revoluția agricolă care a avut loc în Anglia și apoi și în alte regiuni ale Europei, cu pornire din ultimile decenii ale secolului al XVIII-lea a fost o revoluție „verde“ și a constat în esență în eliminarea definitivă a pîrloagei ca urmare a cultivării unor plante cu cerințe complementare față de mediu, prin rotație anuală[267].

7. **Mărimea hotarului și a arabilului în cadrul hotarului**[268] poate determina în condiții fizico-geografice asemănătoare, împărțirea hotarului într-unul, două sau trei cîmpuri, după cum s-a putut constata cu ușurință din documentele de arhivă: sate vecine precum Roșiori și Vaida situate în zona de cîmpie, aveau la 1720 hotarul într-un singur cîmp — primul și în trei cîmpuri — cel de-al doilea[269]. Pentru perioada la care ne referim, sporul demografic a reclamat în mod necesar o creștere a producției. În condițiile în care productivitatea rămînea stagnantă la nivelul întregii Europe[270], creșterea producției se putea realiza numai prin creșteri însemnate ale suprafețelor cultivabile, creindu-se astfel una dintre premisele necesare adoptării unor sisteme de cultură superioare.

8. **Tipul de așezare,** mai ales prin modul de dispunere a gospodăriilor în cadrul vetrei reprezintă și el un factor care trebuie luat în considerare în analiza distribuirii spațiale a sistemelor de agricultură. Satele situate la altitudini mari în Munții Apuseni, împrăștiate prin roiri succesive în

---

263 Informator: Buha Nicolae, ns. 1924, nr. 241, Nimăiești, jud. Bihor.
264 Georges Duby, *op. cit.*, p. 173.
265 V. Butură, *Sisteme de cultură ...*, p. 512.
266 *Histoire générale de techniques,* tome III, p. 477.
267 *Ibidem,* p. 532, 534.
268 Albert Dauzat, *op. cit.*, p. 104; St. Imreh, I. Pataki, *op. cit.*, p. 167.
269 Arh. St. Oradea, *fond Prefectura ...*, dosar 161, f. 140—142.
270 Gyula Benda, *Production et exportation des céréales en Hongrie (1770—1870)* în *Paysannerie ....*, p. 190; Albert Soboul, *op. cit.*, p. 83—84.

curături, sînt improprii împărţirii hotarului în sole regulate, spre deosebire de satele adunate, situate la aceeaşi altitudine din zona Pădurenilor Hunedoarei, care au practicat şi practică încă sistemul cu două cîmpuri. Necesitatea împărţirii hotarelor în calcaturi a fost şi una dintre cauzele importante care au determinat măsurile de comasare şi aliniere a satelor care au însoţit reglementarea urbarială din deceniul al VIII-lea al secolului al XVIII-lea[271].

9. **Factorul politico-administrativ** apare în plenitudinea manifestărilor sale exact în perioada la care ne referim. Este cunoscută dispoziţia din 1766 a împărătesei Maria Tereza, de generalizare a sistemului cu trei cîmpuri, care cu toată rezistenţa opusă uneori de ţărani[272], a contribuit la răspîndirea sa, sarcina îndeplinirii ordonanţei fiind trecută autorităţilor comitatense[273]. N-a fost posibilă însă generalizarea acestui sistem pentru că nu se întruneau peste tot condiţiile tehnico-economice şi sociale necesare.

10. **Tradiţia** este cea care face ca societăţile de tip rural să se schimbe foarte încet, ele trăind, după expresia lui Fernand Braudel „dans la longue durée"[274]. Pe plan tehnic tradiţia se manifestă prin tendinţa de folosire numai a acelor tehnici care, verificate pe lungi perioade de timp, îşi dovediseră utilitatea în asigurarea unui minim de produse necesare existenţei unei comunităţi. În mediul tehnic ţărănesc, tradiţia, dusă de multe ori la tradiţionalism sau conservatorism, duce la opunerea unei rezistenţe la orice noutate tehnică, pînă la verificarea ei în practică[275]. Acestor caractere de bază ale tradiţiei li se adaugă caracterele specifice feudalismului, care cel puţin la nivelul comunităţilor rurale îşi păstrează şi în această perioadă valabilitatea aproape intactă, mai ales ţinînd cont de faptul că „nicăieri în economia feudală metodele tradiţionale de lucru n-au avut rădăcini mai adînci ca în agricultură"[276]. Caracterul strict de subsistenţă al economiei feudale, caracterizată printr-un interes scăzut faţă de tehnică în general, faţă de tehnica agricolă în special, dat fiind carateruI mai conservativ al tehnicilor de achiziţionare[277], a fost adesea subliniat în literatura de specialitate. Dar acţiunea limitativă a acestui factor — care nici el nu exclude inovaţia — poate fi redusă de acţiunea conjugată a factorilor amintiţi şi fac ca progresul tehnic să urmeze o curbă ascendentă, cu toată încetineala ritmului[278].

III. **Factorii întîmplători**, accidentali, cu acţiune perturbatoare, de dereglare a sistemelor, pot fi atît fizici — secete, inundaţii etc. — cît şi

[271] V. Maxim, I. Godea, *op. cit.*, p. 12—43.
[272] I. Toşa, *op. cit.*, p. 116; Ştefan Molnar, *op. cit.*, p. 175.
[273] V. Ionaş, *Conscripţiile urbariale ale satelor Ormindea, Meria şi Lunca Cernii din anul 1820*, în *Sargeţia*, IX, 1972, p. 119.
[274] Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 44.
[275] *Histoire générale de techniques*, tome II, p. 529; E. Lazea, *op. cit.*, p. 258.
[276] E. Lazea, *op. cit.*, p. 258.
[277] Robert Cresswell, *Techniques traditionnelles dans un village de la montagne libanaise*, în *Objet et mondes*, tom. 16, fascicule 4, Paris, 1976, p. 149.
[278] *Histoire générale de techniques*, tome I, p. VIII.

sociali — războaie, foamete, epidemii. Acești factori au jucat în anumite perioade ale evoluției unor comunități un rol decisiv și în ceea ce privește sistemele de cultură. Un război sau o molimă atrăgea după sine o reducere a populației, a numărului de animale de muncă și implicit a suprafețelor cultivate[279]. Restrîngerea suprafețelor cultivate împieta asupra tehnicilor de asolament. Marea foamete din deceniul al doilea al secolului al XIX-lea a determinat o renunțare masivă, mai ales în zonele de deal și munte la sistemele de cultură calcatoriale. Sate care cu un secol în urmă avuseseră generalizat sistemul de cultură cu două cîmpuri, sînt îndemnate printr-o dispoziție a autorităților comitatense, pusă în practică printr-o pastorală a episcopului Samuil Vulcan, ca „hotarele în calcaturi să le împărțească“[280].

Desigur factorii amintiți nu sînt singurii, după cum nici acțiunea lor în totalitate nu este absolut obligatorie. Oricum la punctul lor de convergență se află situat sistemul de cultură.

•

În finalul acestor considerații se impun a fi trase cîteva concluzii.

Documentele care stau la baza lucrării scot în evidență caracterul cvasigeneral al sistemelor de cultură calcatoriale,cu două și trei cîmpuri (84,8% în satul 1720, 81,3% în 1770), practicarea lor în funcție de realitățile geografice și istorice locale, atît de către satele românești cît și de către cele maghiare. Aceste documente, împreună cu altele, publicate pentru alte zone ale Transilvaniei, coroborate cu informațiile etnografice de teren vin să infirme unele păreri care consideră aceste sisteme „ca nereprezentative pentru Transilvania“ sau că „... sistemul cu ogor a fost practicat mai cu seamă de către naționalitățile alogene — și sub influența imediată a acestora sau datorită presiunilor venite din partea oficianților — de către românii din așezări învecinate“[281] ori că în aceeași provincie istorică sistemul cu trei cîmpuri se întîlnea „doar în regiunile săsești înainte de secolul al XIX-lea[282]. Adevărul este că afirmația lui Jaques Le Goff potrivit căreia „este zadarnic, afară doar de un număr limitat de cazuri de a căuta pecetea etnică în bagajul nostru limitat de cunoștințe privind tipurile de exploatare rurală ...“, făcută, e drept, pentru evul mediu timpuriu, rămîne valabilă și pentru realitățile transilvănene ale secolului al XVIII-lea[283]. Cercetarea sistemelor de cultură în Bihor nu scoate în evidență trăsături proprii satelor românești sau maghiare, din punct de vedere tehnic sistemele prezentate sînt unitare deasupra deosebirilor etnice, după cum aceeași unitate se constată, dincolo de deosebirile etnice și în alte zone ale Europei.

---

[279] I. Mașcaș, *Monografia satului Borșa, județul Bihor*, lucrare în manuscris.
[280] Virgil Maxim, Gheorghe Mudura, *Valorificări etnografice din fondurile arhivistice*, în *Biharea*, II, 1974, p. 54.
[281] Gh. Iordache, *op. cit.*, p. 74.
[282] H. H. Stahl, *Contribuții ...*, p. 30.
[283] Jaques Le Goff, *op. cit.*, p. 75.

Sîntem — așa cum am mai afirmat-o pe parcursul acestei lucrări — conștienți de faptul că datele consemnate nu pot oferi o imagine de ansamblu, cu caracter de exclusivitate asupra sistemelor de cultură din Bihor în secolul al XVIII-lea; multe aspecte rămîn să fie elucidate de cercetări ulterioare. Este absolut necesară apoi urmărirea evoluției sistemelor de cultură în secolul al XIX-lea pentru a putea face mai bine legătura cu realitățile de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, consemnate de cercetările etnografice de teren.

ANEXA 1

PLASA BEIUȘ

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
1.	Albești	2	—
2.	Ant	—	2
3.	Apateu	2	—
4.	Archiș	2	—
5.	Arpășel	2	2
6.	Ateaș	—	2
7.	Batăr	—	2
8.	Băița	1	—
9.	Băleni	2	—
10.	Beiuș	—	2
11.	Beiușele	2	1
12.	Belejeni	2	—
13.	Belfir	3	—
14.	Beliu	1	—
15.	Berechiu	2	3
16.	Bicaciu	3	3
17.	Bîrsești	2	—
18.	Boiu	—	2
19.	Borz	2	—
20.	Botfei	2	—
21.	Brădet	2	—
22.	Brătești	1	—
23.	Briheni	1	—
24.	Bucium	2	—
25.	Budureasa	2	—
26.	Buntești	2	—
27.	Burda	2	—
28.	Calea Mare	1	—
29.	Căbești	2	—
30.	Căpîlna	2	—
31.	Cărand-Toplița	2	—
32.	Cărăndeni	2	—
33.	Cărbunari	2	—

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
34.	Cărpești	2	—
35.	Cărpinet	2	—
36.	Căuașd	—	2
37.	Cefa	2	2
38.	Ceica	2	—
39.	Ceișoara	2	—
40.	Cheșa	2	2
41.	Cheresig	2	—
42.	Chișcău	2	—
43.	Chișirid	1	3
44.	Ciumeghiu	2	1
45.	Ciuntești	2	—
46.	Cîmpani de Jos	2	—
47.	Cîmpani de Pomezău	1	—
48.	Cîmpani de Sus	1	—
49.	Cociuba Mare	2	—
50.	Caciuba Mică	2	—
51.	Comănești	2	—
52.	Colești	1	—
53.	Copăceni	1	—
54.	Corbești	1	—
55.	Cordău	2	—
56.	Coșdeni	1	—
57.	Cotiglet	2	—
58.	Crăceni	2	—
59.	Crăinicești	2	—
60.	Cresuia	2	—
61.	Criștior	2	—
62.	Cucuceni	2	—
63.	Curățele	2	—
64.	Cusuiș	2	—
65.	Delani	2	—
66.	Dicănești	2	1
67.	Dobrești cu Goborăști	2	—
68.	Dr. Petru Groza	2	—
69.	Drăgănești	2	2
70.	Drăgești	2	—
71.	Drăgoteni	2	2
72.	Dumbrava	2	—
73.	Dumbrăvani	2	—
74.	Dumbrăvița	2	1
75.	Dumbrăvița de Codru	2	—
76.	Dușești	2	—
77.	Feneriș	2	3
78.	Ferice	1	—
79.	Finiș	2	—
80.	Fizeș	2	—
81.	Fînațe	1	—
82.	Fonău	2	—
83.	Forău	2	1
84.	Forosig cu Hodoș	2	—

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
85.	Gepiş	2	1
86.	Gepiu	2	2
87.	Ghighişeni	1	—
88.	Ginta	2	1
89.	Girişul de Criş	2	2
90.	Girişul Negru	2	2
91.	Gruilung	—	1
92.	Groşeni	2	—
93.	Gurbediu	3	3
94.	Gurani	1	—
95.	Hăşmaş	2	—
96.	Hidiş	2	—
97.	Hidişel	2	—
98.	Hidişelul de Jos	1	1
99.	Hidişelul de Sus	1	—
100.	Hinchiriş	2	—
101.	Hîrseşti	2	—
102.	Hodiş	2	—
103.	Hodişel	2	—
104.	Homorog	2	2
105.	Hotărel	1	—
106.	Husasău de Tinca	2	—
107.	Ianoşda	2	2
108.	Inand	2	—
109.	Inceşti	2	1
110.	Ioaniş	2	—
111.	Izbuc	2	—
112.	Josani cu Turbuleşti	2	—
113.	Lazuri de Beiuş	2	—
114.	Lazuri de Roşia	1	—
115.	Lăzăreni	2	—
116.	Leheceni	2	—
117.	Leleşti	2	—
118.	Leş	2	3
119.	Lunca-Urseşti	2	—
120.	Lunca Sprie	1	—
121.	Lupoaia	1	—
122.	Mădăras	2	2
123.	Măgura	1	—
124.	Mierag	2	—
125.	Mierlău	2	1
126.	Miersig	2	—
127.	Meziad	2	—
128.	Mizieş	2	—
129.	Mărăuş	2	—
130.	Negru	2	—
131.	Nermiş	2	—
132.	Nimăieşti	2	—
133.	Nojorid	3	3
134.	Oşand	—	2
135.	Păcăleşti	2	—

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
136.	Păntăşeşti	2	—
137.	Păuşa	1	—
138.	Petid	2	—
139.	Petrani	2	—
140.	Petreasa cu Şoimuş	2	—
141.	Petrileni	1	—
142.	Pietroasa	1	—
143.	Pociovelişte	2	—
144.	Pocluşa de Beiuş	2	—
145.	Pocola	2	2
146.	Poiana de Vaşcău	2	—
147.	Poieni de Jos	2	—
148.	Poieni de Sus	2	—
149.	Pomezău	1	—
150.	Ponoarele	2	—
151.	Poşoga	2	—
152.	Prisaca	2	—
153.	Răbăgani cu Lazuri	2	—
154.	Remetea	2	—
155.	Rieni	2	—
156.	Rîpa	2	—
157.	Roit	2	—
158.	Roşia	1	—
159.	Rotăreşti	2	—
160.	Saca	2	1
161.	Salonta	1	—
162.	Săldăbagiu Mic	2	—
163.	Sălişte de Beiuş	2	—
164.	Sălişte de Pomezău	1	2
165.	Sălişte de Vaşcău	1	—
166.	Săucani	2	—
167.	Săud	2	—
168.	Secaş	2	—
169.	Seghişte	2	—
170.	Selişte de Beliu	2	—
171.	Sighiştel	2	—
172.	Sitani-Turbuleşti	1	—
173.	Sititelec	2	—
174.	Sîmbăta	2	—
175.	Sînicolau de Beiuş	2	—
176.	Sînicolaul Român	2	3
177.	Sînmartinul de Beiuş	2	2
178.	Sîntandrei	2	3
179.	Sîrbeşti	2	—
180.	Sohodol	1	—
181.	Spinuş de Pomezău	2	—
182.	Stracoş	1	—
183.	Strisar	2	—
184.	Sudrigiu	2	1
185.	Suplacu de Tinca	2	—
186.	Şauaieu	2	—

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
187.	Şebiş	2	—
188.	Şoimi	2	—
189.	Stînceşti	2	—
190.	Şumugiu	2	1
191.	Şuncuiuş	2	—
192.	Şuşti	2	1
193.	Talpe	1	—
194.	Tăgădău	2	—
195.	Tămaşda	—	2
196.	Tărcaia	2	—
197.	Tărcăiţa	1	—
198.	Tărian	—	2
199.	Tăut	2	—
200.	Teleac	1	1
201.	Tinca	1	—
202.	Tîrpeşti	2	—
203.	Toboliu	2	2
204.	Topa de Jos	2	—
205.	Topa de Sus	2	—
206.	Topeşti	2	—
207.	Totoreni	2	2
208.	Tulca	2	—
209.	Ţigăneşti	2	—
210.	Uileacul de Beiuş	3	—
211.	Ursad	2	—
212.	Urviş	2	—
213.	Urviş de Beliu	2	—
214.	Valea Mare de Codru	2	—
215.	Valea Neagră de Jos	2	—
216.	Valea Neagră de Sus	2	—
217.	Vaşcău	2	—
218.	Vălani de Beiuş	2	2
219.	Vărşand	2	2
220.	Vălani de Pomezău	1	—
221.	Vărăşeni	2	—
222.	Vărzari de Jos	2	—
223.	Vărzari de Sus	2	—
224.	Vintere-Rogoz	1	1
225.	Voieni	1	—
226.	Zăvoieni	1	—

1. În cei doi ani informaţii despre sistemele de cultură avem în cazul a 226 localităţi.
2. În 1720 — 216 localităţi:
   — 42 (19,5%) cu hotarul într-un cîmp;
   — 169 (78,2%) cu hotarul în două cîmpuri;
   — 5 (2,3%) cu hotarul în trei cîmpuri.
3. În 1770 — 55 localităţi:
   — 18 (32,5%) cu hotarul într-un cîmp;
   — 29 (52,5%) cu hotarul în două cîmpuri;
   — 8 (15%) cu hotarul în trei cîmpuri.

4. Au specificat sistemul de cultură atît la 1720 cît și la 1770 un număr de 45 localități:

— 23 (51%) au același sistem în cei doi ani: 3 cu un cîmp, 17 cu două cîmpuri, 3 cu trei cîmpuri;

— 22 (49%) au sisteme diferite în cei doi ani:

— crește numărul cîmpurilor în 7 localități (15,5%): în 1 de la un cîmp la două, în 5 de la două la trei cîmpuri, în 1 de la unul la trei cîmpuri;

— scade numărul cîmpurilor în 14 localități (31%) de la două la un cîmp.

ANEXA 2

PLASA ORADEA

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
1.	Aleșd	2	—
2.	Almașul Mic (c. Sîrbi)	2	1
3.	Alparea	3	—
4.	Aștileu	2	—
5.	Aușeu	2	—
6.	Bălaia	—	2
7.	Bălnaca	1	—
8.	Băile „1 Mai"	—	2
9.	Betfia	2	—
10.	Biharea	3	3
11.	Birtin	2	—
12.	Borod	2	—
13.	Borozel	2	—
14.	Borșa	2	1
15.	Botean	2	2
16.	Bratca	1	—
17.	Brusturi	2	2
18.	Butani	2	—
19.	Bulz	1	—
20.	Burzuc	2	1
21.	Cacuciul Nou	2	—
22.	Cacuciul Vechi	2	—
23.	Cauceu	—	2
24.	Călățea	1	—
25	Cetariu	2	2
26.	Cetea	2	—
27.	Cherechiu	2	2
28.	Cheriu	2	—
29.	Chijic	2	—
30.	Chioag	2	—
31.	Chistag	2	—
32.	Cihei	2	2
33.	Ciuhoi	3	2
34.	Ciulești	—	2

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
35.	Copăcel	2	—
36.	Cornițel	2	—
37.	Cuieșd	2	—
38.	Delureni	2	—
39.	Dobricionești	2	—
40.	Episcopia Bihor	1	—
41.	Felcheriu	2	—
42.	Fegernic	2	2
43.	Fîșca	1	—
44.	Fughiu	2	—
45.	Gălășeni	1	—
46.	Gheghie	2	—
47.	Groși	2	—
48.	Haieu	2	—
49.	Hodoș	2	2
50.	Hotar	2	—
51.	Ineu	2	—
52.	Ioșia	2	—
53.	Josani	2	—
54.	Lorău	1	—
55.	Lucșoara	2	—
56.	Lugașul de Jos	2	—
57.	Lugașul de Sus	2	—
58.	Măgești	2	—
59.	Nădar	2	2
60.	Negreni	1	—
61.	Niuved	2	3
62.	Oradea Mare	2	—
63.	Oradea-Velența	—	2
64.	Ortiteag	2	—
65.	Oșorhei	2	3
66.	Paleu	2	2
67.	Parhida	2	2
68.	Păulești	2	—
69.	Peștera	2	—
70.	Peștiș	2	—
71.	Picleu	2	2
72.	Poșolaca	2	—
73.	Rontău	2	—
74.	Santău	2	2
75.	Sarcău	2	2
76.	Săbolciu	2	—
77.	Săcădat	2	—
78.	Săcălaz	2	—
79.	Săldăbagiu de Munte	2	2
80.	Sălard	2	2
81.	Săliște	2	1
82.	Sărand	2	—
83.	Sfirnaș	—	2
84.	Seleuș	2	3
85.	Serghiș	2	—

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
86.	Sîntelec	2	—
87.	Sîrbi	2	2
88.	Spinuş	2	2
89.	Subpiatră	2	—
90.	Surduc	2	—
91.	Şişterea	2	2
92.	Şuncuiuş	1	—
93.	Şuşturogi	2	—
94.	Tămăşeu	2	2
95.	Tăşad	2	—
96.	Telechiu	2	2
97.	Tilecuş	2	1
98.	Tileagd	2	2
99.	Tinăud	2	—
100.	Topa de Criş	2	—
101.	Ţeţchea	2	—
102.	Ţigăneşti de Criş	2	—
103.	Uileacu de Criş	2	2
104.	Uileacu de Munte	2	—
105.	Urvind	2	—
106.	Vîrciorog	2	—
107.	Vadu Crişului	1	—
108.	Valea Crişului	1	—
109.	Valea Mare de Criş	2	—

1. În cei doi ani avem informaţii despre sistemul de cultură a 109 localităţi:

2. În 1720: — 103 localităţi:
— 12 (11%) cu hotarul într-un cîmp;
— 88 (86%) cu hotarul în două cîmpuri;
— 3 (3%) cu hotarul în trei cîmpuri.

3. În 1770 — 38 localităţi:
— 6 (15,5%) cu hotarul într-un cîmp;
— 28 (74%) cu hotarul în două cîmpuri;
— 4 (10.5%) cu hotarul în trei cîmpuri.

4. Au specificat sistemul de cultură atît la 1720 cît şi la 1770 un număr de 33 localităţi:

— 23 (70%) au acelaşi sistem în cei doi ani: 22 cu două cîmpuri, 1 cu un cîmp;

— 10 (30%) au sisteme diferite în cei doi ani:

— creşte numărul cîmpurilor în cadrul hotarelor a 3 localităţi (9,1%) de la două la trei cîmpuri;

— scade numărul cîmpurilor în cadrul hotarelor a 7 localităţi (21,6%) de la 2 la un cîmp.

ANEXA 3

PLASA IERULUI

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
1.	Abram	3	—
2.	Abrămuț	2	—
3.	Adoni	3	—
4.	Albiș	2	3
5.	Balc	3	—
6.	Bistra	—	2
7.	Bogei	3	3
8.	Borumblaca	2	2
9.	Buduslău	3	3
10.	Cenaloș	2	2
11.	Cherechiu	2	2
12.	Cheșereu	3	3
13.	Cheț	3	3
14.	Chiraleu	3	3
15.	Chiribiș	3	3
16.	Chișlaz	3	3
17.	Ciocaia	—	2
18.	Ciutelec	3	1
19.	Coliu	1	1
20.	Cristur	1	—
21.	Cubulcut	2	2
22.	Cuzap	3	2
23.	Deda	2	—
24.	Derna	2	2
25.	Dernișoara	2	2
26.	Diosig	2	3
27.	Făncinca	—	2
28.	Forma și Szuszafalva (astăzi contopite cu Voivozi)	2	—
29.	Galoșpetreu	3	3
30.	Ghenetea	3	2
31.	Hăucești	3	—
32.	Iteu	1	—
33.	Marghita	3	3
34.	Marginea	2	3
35.	Mișca	3	3
36.	Otomani	3	3
37.	Pișcolt	3	2
38.	Poclușa de Barcău	2	3
39.	Popești	2	—
40.	Roșiori	1	1
41.	Satul Barbă	2	2
42.	Sacalasău	1	—
43.	Săcueni	2	2

Nr. crt.	Localitatea	Sistemul de cultură — nr. cîmpurilor	
		1720	1770
44.	Săcuieni-Varoş	—	2
45.	Sălacea	3	3
46.	Săldăbagiu de Barcău	2	2
47.	Sărsig	2	—
48.	Sînicolaul de Munte	2	2
49.	Sîniob	2	2
50.	Sînlazăr	3	—
51.	Sîntimreu	2	2
52.	Suiug	3	2
53.	Suplacu de Barcău	3	3
54.	Şilindru	2	2
55.	Şimian	3	3
56.	Tarcea	2	2
57.	Tăuteu	2	2
58.	Tîrguşor	2	2
59.	Tria	2	2
60.	Ujfalu?	3	—
61.	Vaida	2	2
62.	Valea lui Mihai	3	3
63.	Varviz	2	2
64.	Văşad	2	3
65.	Voivozi	2	2

1. În cei doi ani• informaţii despre sistemele de cultură avem în cazul a 65 localităţi.

2. În 1720 avem precizat sistemul de cultură într-un număr de 61 localităţi:
— 5 (8,2%) au hotarul într-un cîmp;
— 29 (47,5%) au hotarele în două cîmpuri;
— 27 (44,3%) au hotarele în trei cîmpuri.

3. În 1770 — 51 localităţi:
— 3 (5,9%) au hotarele într-un cîmp;
— 28 (54,9%) au hotarele în două cîmpuri;
— 20 (39,2%) au hotarele în trei cîmpuri.

4. Au specificat sistemul de cultură atît la 1720 cît şi la 1770 un număr de 47 localităţi:

— 37 (76,6%) au acelaşi sistem în cei doi ani: 2 cu un cîmp, 20 cu două cîmpuri, 15 cu trei cîmpuri;

— 10 (21,4%) au sisteme diferite în cei doi ani:

— creşte numărul cîmpurilor în 5 localităţi (10,7%) de la două la trei cîmpuri;

— scade numărul cîmpurilor în 5 localităţi (10,7%), în 1 localitate de la 3 la unul, în 4 de la trei la două cîmpuri.

CONSIDERATIONS SUR LE NIVEAU DE LA TEHNIQUE AGRICOLE AU XVIIIe SIÈCLE. SYSTEME DE CULTURE

(Résumé)

La recherche de l'évolution, dans le temps et l'espace, des systèmes de culture agricole représente l'un des plus importants problèmes de l'histoire agraire. A présent les chercheurs roumains de ce problème essaient une unification et un éclaircissement terminologique, chose des plus importantes pour faire progresser la recherche dans ce domaine.

Toutes les definitions données à la notion de *système de culture* identifient un *sous-système technique*, a coté d'une autre d'organisation, sous-juridique etc. Comme de juste, le sous-système technique représente la partie la plus importante du système de culture, le rôle esentiel revenant a *la technique d'assolement* qui donne assez souvent son nom au systeme de culture aussi. En ce qui nous concerne, nous définissons le *systeme de culture* comme étant l'ensemble des techniques de culture agricole appliquées à un espace déterminé, conforme aux conditions naturelles et socio-historiques. La technique d'assolement est, à notre avis, la technique de redressement de la fertilité du sol qui se rapporte aux moyens de distribution dans le temps et dans l'espace des cultures agricoles dans le cadre du terrain d'une communauté, la technique de la succession des planes de culture sur une surface donnée pour assurer une meilleure productivité du terrain.

On suivra plus loin l'évolution des systèmes de culture surtout sous l'angle de sa composante de base, la technique d'assolement, au niveau d'une zone bien délimitée du point de vue géographique et historique, de Bihor, située au nord-ouest de la Roumanie, pour la période du XVIIIe siècle.

On s'est arrêté sur le XVIIIe siècle pour plusieurs raisons. Tout d'abord parce que pour la Transylvanie aussi, comme pour les autres parties de l'Europe, il représente une période de restauration sous tous les aspects, même si ce processus est ici plus lent que dans la moité d'ouest de l'Europe.

Surtout dans sa deuxième moitié, sous l'influence des idées des Lumieres, dont l'echo se ressent aussi dans le monde rural, le XVIIIe siècle apporte à l'agriculture qulques nouveautés préfigurant ses tendances de développement en formes modernes. En meme temps, une fois la domination des Habsbourgs sur la Transylvanie instaurée, on possède des conscriptions à caractère général plus complètes, qui fournissent, à côté de la valeur en chiffres de l'état économique des contribuables, des données d'ordre qualitatif sur la lotissement et l'emploi de la terre. A ces données viennent s'ajouter celles offertes par les plans et les cartes des localités à la fin du XVIIIe et au début du XIXe siecle. On a pris comme appuis archivistiques de base deux documents à caractère général — situés à une distance d'un demi-siècle l'un de l'autre — les investigations qui ont précédé les conscriptions de 1720 et 1770—1772. Tout cela a permis la division de l'évolution du lotissement dans cet intervalle. On dispose en tout de références au système de culture d'un nombre de 402 localités: 382 en 1720, 146 en 1770, 127 localités offrant des données sous cet aspect en 1720 et en 1770. En 1720, 15,2% du nombre total des localités dont parlent les documents de cette années ont l'arable „en un champ", 75,6% pratiquent un système à deux champs, 9,2% ont le terrain divisé en trois champs.

En 1770, 19% du nombre total des localités dont parlent les documents de cette année ont la propriété „en un champ", 60% pratiquent un système à deux champs, 21% ont le terrain divisé en trois champs.

Le systeme „en un champs" se fonde en principal sur l'application individuelle des techniques d'assolement basées sur la culture d'une partie de la terre un certain nombre d'années, d'habitude jusqu'à l'appauvrissement du sol, après quoi on

cultive une autre partie au détriment du paturage, en laissant en jachere la terre épuisée, se reposer un nombre plus grand l'années. Les causes du maintien de ce systeme, antérieur du point de vue de l'évolution technique aux systèmes en soles (calcatura) réguliers, sont multiples: conditions géomorphologiques et climatiques peu propices à la pratique de l'agriculture, la stérilité souvent mentionnée dans les documents analysés, surtout dans les villages montagneux, l'étendue réduite de l'arable dans le cadre de la propriété, les maisons du village éparpillées, ce qui détermine une fragmentation de la propriété, la grande dispersion de la propriété sans tenir compte de la dimension du foyer du village, le repeuplement de quelques villages dépeuplés comme suite des guerres de Rackoti ou de la dernière expédition des turcs en Bihor, en 1717.

Le système de culture à deux champs caractéristique de l'agriculture de Transylvanie au cours du Moyen-Age, répresente pour le XVIIIe siecle aussi le principal système de culture de toutes les zones de Bihor, bien que dans la deuxième moitié de ce siècle son importance diminue dans l'ensemble des systèmes employés.

En regardant la repartition sur la carte des lieux à propriétés divisées en deux champs, on remarque leur superposition sur toutes les formes de relief, mais surtout dans les régions de colline, entremontagneuses et montagneuses. On les retrouve aussi dans les zones de plaine, mais là, on cède la place au systeme à trois champs.

Les villages ne renferment d'habitude dans les trois champs que les terres des paysans serfs, mais aussi, quelquefois, à cause du manque des terres urbarielles entrent dans le système de la rotation anuelle les terres allodiales de la propriété des localités ou les terres travaillées par les paysans dans certaines conditions.

Il faut remarquer le fait qu'il y a des cas où l'on ne refermait dans les deux champs toute la propriété mais seulement „la plus grande partie". A part cela, il y avait des terrains, surtout ceux défrichés individuellement, qui ayant un caractère insulaire dans le cadre de la proprieté, faisaient impossible leur intégration dans le système commun de rotation des cultures.

On remarque de même que dans les petits villages on organise en commun les propriétés de deux ou plusieurs localités avoisinnées qui appliquent ensemble un système à deux champs.

Les villages qui pratiquent ce système — comme d'ailleurs ceux qui pratiquaient celui à trois champs — se divisent en deux catégorie suivant le droit de proprieté des paysans sur les terres. Il y a des villages qui pratiquent le lotissement annuel entre leurs habitants, tandis que d'autres, de plus en plus nombreux, ont déjà la terre partagée définitivement en *sesii* (terre du domaine travaillée par les paysans en échange d'une rente au maître).

En tenant compte de l'esprit novateur du XVIIIe siècle, le maintien de la pratique du système à deux champs dans la plus grande partie du Bihor, surtout dans les zones les plus proprices à l'agriculture, était un obstacle devant l'accroissement de la production agricole, exigé par le nombre de plus en plus grand de la population, par l'essor des échanges commerciaux. Aussi, au cours de ce siècle, cèdera-t-il la place, au système à trois champs classique, forcé. Le système à deux champs ne disparaîtra pourtant, mais, soumis à un phénomène de mise en marge des techniques agricoles, il continua d'être utilisé jusqu'à nos jours ou près de nos jours, insulaires aujourd'hui encore, dans les zones dont les limites naturelles ne permettent d'autres systèmes supérieurs.

Le système de culture à trois champs. Le passage vars ce système représe le plus important phénomène caractérisant les systèmes de culture de Bihor au cours du XVIIIe siècle. Mais on ne peut encore parler d'une généralisation de ce système dans cette zone car, jusque dans la deuxième moitié du XXe siècle, il a suivi du point de vue de l'évolution technique.

Les documents enregistrent des données qui permettent l'individualisation de quelques *chemins de passage du système à deux champs à celui à trois champs.*

L'introduction des cultures sarclées, surtout de maïs, plante rapidement acceptée par les villages à cause, d'abord, de sa grande productivité, plus grande que celle des céréales traditionnelles, a modifié, dans toute l'Europe, les systèmes de culture,

dans le sens de la réduction de la terre en jachère annuelle. Peu à peu, les champs de maïs s'individualisent et tentent à sortir de la rotation des champs pour former un champ distinct, cultivé, si possible, chaque année, par une fumure adéquate. Dans notre zone on a introduit le maïs dans le cadre du système de culture à deux champs, ainsi que l'individualisation des champs de maïs apparaît comme une modalité principale de passage vers le système à trois champs. Ce chemin de passage a pu être surpris aussi dans les recherches sur terrain qu'on a faites en 1980 dans une zone dont les villages pratiquent, du moins du XVIIIe siècle jusqu'à présent, le système de culture à deux champs: Pădurenii Hunedoarei. A cause des conditions climatiques défavorables dues à la grande altitude où l'on pratique l'agriculture de cette zone — 1000—1200 m — il n'y avait là que des blés. Il y a quelques décennies on y a introduit la culture des pommes de terre qui a amené, elle aussi, une individualisation d'un terrain spécial pour cette culture. C'était la première brèche dans le cadre du système à deux champs.

Ensuite ce fut le tour, dans la rotation anuelle, des champs séparés de maïs, en arrivant au système à trois champs forcé. La variante qui l'a précédé et quand il y avait, en fait, deux champs en rotation et un troisième cultivé chaque année, s'encadre dans la catégorie des „assolements triennaux“ irréguliers.

Le passage du systèm à deux à celui à trois champs doit être envisagé aussi du point de vue de l'agrandissement de la surface cultivée par les paysans, comme suite de la croissance de la population tout d'abord, et puis de l'essor des échanges commerciaux.

Pour quelques localités du moins, ce passage est dû à l'intensification du degré de fumure.

Les documents étudiés, surtout la collection des plans, offrent des détails intéressants sur l'organisation des propriétés des villages qui ont adopté le système à trois champs. On y remarque la terre divisée en trois champs, ensuite prairie et pâturage commun. Séparés des trois champs, il y a aussi les terrains cultivés de chanvre et les potagers.

Les champs sont d'habitude compacts mais il y a des cas où quelques-uns sont formés de deux ou plusieurs parties séparées par des obstacles naturels ou artificiels, chose due à la topographie locale.

En Bihor, comme en Europe, dans le cadre des champs il y a une interpénétration des terres des serfs et des terres allodiales ce qui nécessite une coordonation des travaux des paysans et des maîtres.

Les considérations ci-dessus sur les systèmes de culture en Bihor, au XVIIIe siècle, permettent l'individualisation de quelques facteures qui influencent le choix de l'un ou l'autre des systèmes de culture.

On les a groupés en trois catégories:

I. Facteurs physico-géographiques: configuration géomorphologique et conditions pédo-climatiques;

II. Facteurs socio-historiques et culturels: les relations de production, l'apartenance aux grandes aires culturelles, l'interconditionnement des composantes du système des occupations traditionnelles, le degré de développement des autres composantes du système des techniques agricoles, tout d'abord de celles de fertilisation, les plantes de culture, le type d'habitat, les dimensions de la propriété et de l'arable dans le cadre de la propriété, le facteur politico-administratif, la tradition.

III. Facteurs fortuits: physiques-sécheresse, inondations, sociaux-guerres, famine, épidémies.

Certes, ces facteurs ne sont pas les seuls, tout comme l'action de chacun d'entre eux n'est absolument obligatoire. En tout cas, le point de convergence de leur action se trouve dans le système de culture.